

WILDERS EN MARIJNISSEN: BEZIELENDE UITBLINKERS OF VILEINE TIRANNEN?

Een onderzoek naar de invloed van het interne leiderschap van Geert Wilders
en Jan Marijnissen op het succes van de PVV en de SP

Pim Beuwer

S4492838

15 – 03 – 2019

Radboud Universiteit Nijmegen

Master Politiek en Parlement

Begeleider: Dr. Koen Vossen

INHOUDSOPGAVE

Inleiding	3
Methode en bronnen	7
Toegedichte aantrekkingskracht	11
Geert Leonidas	11
De onvermurwbare Marijnissen	15
Interne leiderschapsvormen	18
Centralisme en wantrouw	18
Onbetwiste loyaliteit	23
Teleurstelling	28
Desillusie: de persoon, de politicus en beleid.....	28
Rigide discipline.....	31
Vergelijking en analyse.....	33
Conclusie	36
Bibliografie	38
Krantenartikelen.....	38
Websites.....	40
Documentaires	41
Literatuur	41

INLEIDING

Meerdere wetenschappers bogen zich over het begrip populisme en concludeerden dat de afkeer van de politiek en de huidige elite een onafscheidelijk kenmerk is van populisme. Er bestaat overeenstemming over de notie dat het populisme een dunne ideologie is waarbij de kloof tussen ‘de corrupte elite’ en ‘het soevereine volk’ centraal staat. Politicoloog Paul Taggart beschreef in zijn studie, *Populism*, daarnaast het ‘heartland’: een geïdealiseerde samenleving uit het verleden waarin het volk homogeen is op het gebied van cultuur, geschiedenis, etniciteit en ras.¹ Een ander belangrijk verschijnsel ten aanzien van populistische partijen is de aanwezigheid van charismatische leiders, zoals onder meer historicus Koen Vossen stelde. Meerdere auteurs onderschrijven dit en verwijzen hierbij naar Max Webers opvattingen omtrent charismatisch leiderschap. Het gezag van de charismatische leider is gebaseerd op toegeschreven persoonlijke eigenschappen door volgelingen. Hij is succesvol in het belichamen van het homogene volk en zet zich daarbij af tegen de politieke elite. De leiders zijn mede hierdoor verantwoordelijk voor het aanvankelijke electorale succes.²

Gezien de afkeer van de politiek en de elite is politieke deelname een dilemma voor populistten. Taggart beschreef populisme dan ook als: ‘reluctantly political’. Het aanvankelijke succes forceert partijen echter zich te organiseren en institutionaliseren, terwijl de afkeer van politieke instituties juist essentieel is voor het initiële succes van populistische partijen. Populistische partijen zijn in essentie zodoende zelfbeperkend en kennen een kortstondige levensduur; op de lange termijn gaan ze vaak ten onder.³ Politicoloog Cas Mudde onderschreef dit en bespeurde in de literatuur de heersende gedachte dat charismatisch leiderschap en het institutionaliseren van de partij zelden hand in hand gaan. Op basis van deze tegenstelling wordt een onderscheid gemaakt tussen extern- en intern leiderschap. Charismatische leiders beschikken aldus over extern leiderschap en fungeren als kiezerstrekkingen, maar zijn slechte interne leiders, waardoor ze onsuccesvol zijn in het organiseren en institutionaliseren van de partij.⁴

Toch bestaan er populistische partijen die na het aanvankelijke electorale succes levensvatbaar zijn gebleken. Om dit gegeven te verklaren wordt de blik in de literatuur steeds vaker gericht op het interne leiderschap van populistische leiders. Politicologen Sarah de Lange en David Art onderzochten in 2011 bijvoorbeeld het belang van de organisatie en het institutionaliseren van de partijen van Pim Fortuyn (LPF) en Geert Wilders (PVV). Ze concludeerden dat de leider zijn organisatie adequaat dient

¹ Cas Mudde, ‘The Populist Zeitgeist’, *Government and Opposition* 39:4 (2004), 542 – 563, aldaar 543; Paul Taggart, *Populism* (Buckingham 2000), 91 – 94; Danielle Albertazzi, D. McDonnell, *Twenty-First Century Populism: The Spectre of Western European Democracy* (New York 2007), aldaar 6 -7; Paul Lucardie, G. Voerman, *Populisten in de Polder* (Amersfoort, 2012), 16-17.

² Koen Vossen, ‘Hoe populistisch zijn Wilders en Verdonk?’, 442; Taggart, *Populism*, 101; Lucardie, *Populisten in de polder*, 16 – 19; Albertazzi, *Populism: spectre of Western European Democracy*, 6 -7.

³ Taggart, *Populism*, 3; 100-101.

⁴ Cas Mudde, *Populist Radical Right Parties in Europe* (Cambridge 2007), 260-276.

te structureren en hieraan invulling te geven door competente mensen aan te nemen. Intern leiderschap is zodoende cruciaal voor de levensvatbaarheid van nieuwe partijen, werd gesteld.⁵

Ook in Nederland hebben bepaalde populistische partijen een langere levensduur dan, gezien de theorie, verwacht zou worden. De Partij voor de Vrijheid (PVV) en de SP (Socialistische Partij) zijn hier voorbeelden van en kenden leiders die voor een electorale overwinning hebben gezorgd. In 2004 splitste de Venlose politicus Geert Wilders zich af van de VVD en ging hij door als zelfstandig kamerlid, onder de naam 'Groep Wilders'. In de twee jaar hierop werd Wilders geleidelijk steeds radicaler en werd het anti-elite en anti-islamgeluid luider. In februari 2006 schreef Wilders bij de Kiesraad een nieuwe partij in: de Partij voor de Vrijheid (PVV).⁶ De oprichter van de SP was Daan Monjé, maar Jan Marijnissen lijkt verantwoordelijk te zijn geweest voor de electorale doorbaak. In 1988 werd hij partijvoorzitter en in 1994 fractievoorzitter in de Tweede Kamer.⁷

De PVV en de SP kenden beiden een electoraal succes, onder respectievelijk Wilders en Marijnissen, maar zijn toch levensvatbaar gebleken. Dit wekt de suggestie dat het succes en het voortbestaan van de partijen mogelijk gerelateerd zijn aan het interne leiderschap van Wilders en Marijnissen. De onderzoeksvraag luidt daarmee als volgt: *Welke invloed heeft het interne leiderschap van Geert Wilders en Jan Marijnissen gehad op het voortbestaan van respectievelijk de Partij voor de Vrijheid (PVV) en de Socialistische Partij (SP)?*

Daarbij rijst allereerst de vraag in hoeverre zij daadwerkelijk als populistisch zijn aan te merken. De voormalig SP-leider Marijnissen ging behoedzaam om met het populistische label, aangezien het negatieve connotaties met zich meenam. Historicus Gerrit Voerman en politicoloog Paul Lucardie bestempelden echter in *Populisten in de Polder*, uit 2012, zowel de SP als de PVV als populistisch, gezien de nadruk die de partijen legden op de kloof tussen het 'volk' en de 'elite'. Deze tegenstelling vormt de kern van het populisme en kan zodoende beschouwd worden als het contactpunt tussen links- en rechts populisme, aldus Lucardie en Voerman. Ook politicoloog Luke March benaderde de SP als een links-populistische partij, aangezien de nadruk gelegd werd op economische ongelijkheid en het streven naar een meer egalitaire samenleving, terwijl de partij zich tegen de 'zelfzuchtige regenteske Haage klik' keerde.⁸

Het populistische gehalte van Wilders en de PVV is gestaag gegroeid in de loop der tijd. Vossen stelde in 2009 bijvoorbeeld dat er bij Wilders eerder sprake is van 'de Islam versus het Westen', en niet zozeer 'de elite versus het volk'. Lucardie en Voerman sloten zich hierbij aan. Het anti-Islamisme zou op gespannen voet staan met het populisme, aangezien Wilders naar alle waarschijnlijkheid tegen

⁵ Sarah de Lange, D. Arts, 'Fortuyn versus Wilders: An Agency-Based Approach to Radical Right Party Building', *West European Politics* 34:6 (2011) 1229 – 1249, aldaar 1231 – 1233; 1244 - 1245.

⁶ Meindert Fennema, *Geert Wilders. Tvenaarsleerling* (Amsterdam 2010), 89-119; Lucardie, *Populisten in de polder*, 164.

⁷ Rudie Kagié *De socialisten. Achter de schermen van de SP* (Amsterdam 2004), 32-37.

⁸ Lucardie, *Populisten in de Polder*, 13 – 14; 36; 49 – 50; 67-69; Luke March, 'From Vanguard of the Proletariat to Vox Populi: Left-Populism as a 'Shadow' of Contemporary Socialism', *SAIS Review of International Affairs* 27:1 (2007), 63 – 77, aldaar 66

moskeeën zou blijven strijden, ook als 90% van de bevolking zich hiertegen zou verzetten.⁹ Vossen bestempelde in zijn studie uit 2017 de rechtse leider als populistisch, gezien de sterke afkeer van de linkse elite, die moreel corrupt zou zijn, en de verheerlijking van Henk en Ingrid, de benaming voor het ‘gewone volk’ die Wilders in 2010 introduceerde.¹⁰ Politicologen Simon Otjes en Tom Louwerse trachtten het links -en rechts populisme in Nederland te vergelijken, waarbij zij betoogden dat zowel de SP als de PVV als populistisch aan te duiden zijn.¹¹

Al met al kan gesteld worden dat zowel de SP als de PVV als populistische partijen beschouwd kunnen worden. De duiding van de SP als populistisch is althans van toepassing gedurende het leiderschap van Marijnissen. Gezien het onderzoek van Otjes en Louwerse zijn de partijen bovendien te vergelijken met elkaar. Hiermee wordt overigens gehoor gegeven aan het pleidooi van Mudde en politicoloog Cristóbal Rovira Kaltwasser, uit 2017, om populistische fenomenen met elkaar te vergelijken.¹²

Dan rijst de vraag hoe het interne leiderschap van Marijnissen en Wilders blootgelegd kan worden. Om de rol van partijleiderschap aan de dag te leggen introduceerde historicus Roger Eatwell het ‘centripetal charisma’ en ‘coterie charisma’, oftewel het externe- en interne charisma. In de meeste studies is het externe charisma onder de loep genomen, wat correspondeert met extern leiderschap. Dit werd veelal onderzocht op Weberiaanse wijze, waarbij de aandacht uitging naar de verbinding tussen de leider en de massa. Eatwell wees op methodologische problemen die hiermee gepaard gaan. De bindingen tussen volgelingen en leider zouden immers evengoed het gevolg kunnen zijn van sociale, culturele of politieke factoren. Dit probleem kan vermeden worden door de blik te verplaatsen naar de band tussen de leider en zijn naaste medewerkers, oftewel: het interne charisma. Dit kan vastgesteld worden door de toegedichte kwaliteiten en persoonlijke kenmerken zichtbaar te maken.¹³

Eatwell gebruikte het interne charisma als handvat om het leiderschap van Jean-Marie Le Pen (FN) en Vladimir Zhirinovsky (LDPR) in kaart te brengen. Beide leiders leken geen extern charisma gegenereerd te hebben, maar wel intern charisma. Er was een sterke loyaliteit en inzet zichtbaar bij naaste partijleden, ondanks bijvoorbeeld de afwezigheid van hoge materiële beloningen voor de

⁹ Koen Vossen, ‘Hoe populistisch zijn Geert Wilders en Rita Verdonk? Verschillen en overeenkomsten in optreden en discours van twee politici’, *Res Publica* 51: 4 (2009) 437 – 465, aldaar 445 - 451; Lucardie, *Populisten in de Polder*, 192.

¹⁰ Koen Vossen, *The Power of Populism. Geert Wilders and the Party for Freedom in the Netherlands* (Londen 2016), aldaar 37-40.

¹¹ Simon Otjes, T. Louwerse, ‘Populists in Parliament: Comparing Left-Wing and Right-Wing Populism in the Netherlands’, *Political Studies* 63 (2015), 60 – 79, aldaar 64 – 67.

¹² Cas Mudde, Kaltwasser, C.R., et al., ‘Populism: An Overview of the Concept and the State of the Art’ in: Idem, *The Oxford Handbook of Populism* (Oxford, 2017) 1 – 27, aldaar 1-2; 16-18.

¹³ Roger Eatwell, ‘Explaining Fascism and Ethnic Cleansing: The Three Dimensions of Charisma and the Four Dark Sides of Nationalism’, *Political Studies Review* 4 (2006), 263 – 274, aldaar 267; Roger Eatwell, ‘The Concept and Theory of Charismatic Leadership’, *Totalitarian Movements and Political Religions* 7:2 (2006), 141 – 156, aldaar 153.

partijleden. De partij werd zodoende bij elkaar gehouden door de verbinding tussen volgelingen en de leider.¹⁴

Historicus Bart van der Steen bediende zich, in 2016, van Eatwells operationalisering van charisma. Gesteld werd dat het begrip weinig is aangewend tot handvat om leiderschap te analyseren binnen linkse partijen., wat voor hem aanleiding was het interne charisma van communist Henk Sneevliet in kaart te brengen. Het doel was om een beter begrip te krijgen van de rol van de leider en de verhoudingen tussen partijcultuur en partijleiderschap.¹⁵ Ook politicoloog Duncan McDonnel onderzoekt het interne charisma van populistische leiders middels de methode van Eatwell, waarbij hij met behulp van interviews de toegedichte eigenschappen en kenmerken van de leider aan het licht trachtte te brengen.¹⁶

¹⁴ Roger Eatwell, 'The Rebirth of Right-Wing Charisma? The Cases of Jean-Marie Le Pen and Vladimir Zhirinovsky', *Totalitarian Movements and Political Religions* 3:3 (2002), 1 – 23, aldaar 18 – 20.

¹⁵ Bart van der Steen, 'Hij staat naast ons als onbaatzuchtig medestrijder' Het charisma van Henk Sneevliet en de revolutionair-socialistische partijcultuur', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 129:4, 593 – 613, aldaar 596 – 598.

¹⁶ Duncan McDonnel, 'Populist Leaders and Coterie Charisma', *Political Studies* 64:3 (2016) 719 – 733, aldaar 719 - 720.

METHODE EN BRONNEN

Zoals besproken is het interne charisma een middel om het interne leiderschap te onderzoeken en zichtbaar te maken; het is er immers onderdeel van. De vraag is dan hoe het interne charisma onderzocht kan worden. Een aantal auteurs hebben charisma geoperationaliseerd, dan wel onderzocht. Eatwell herdefinieerde Webers definitie van charisma, waardoor de onderzoekbaarheid vergroot werd. Dit impliceert dat de pijlers gericht moeten worden op de toegedichte eigenschappen en kenmerken van de leider, waardoor de band tussen de leider en zijn naaste medewerkers blootgelegd wordt.¹⁷

Met behulp van de studies van Eatwell en McDonnell kunnen een aantal kenmerken vastgesteld worden die de aanwezigheid van intern charisma suggereren. McDonnell en Eatwell reproduceerden grotendeels de kenmerken die politicologe Ruth Willner aandroeg, in haar studie over charismatisch politiek leiderschap uit 1984. Daarmee kunnen een drietal kenmerken onderscheiden worden waar consensus over bestaat in de literatuur, namelijk:

1. Het geloof van volgelingen dat de leider enigszins bovenmenselijk is en gedreven wordt door een speciale missie en/of unieke eigenschappen bezit;
2. Een onvoorwaardelijke acceptatie van volgelingen van de autoriteit van de leider;
3. Emotionele betrokkenheid met betrekking tot de leider onder volgelingen.¹⁸

McDonnell plaatste hierbij de kanttekening dat het niet gaat om exact kwalitatief meetbare kwaliteiten. De respondenten van zijn onderzoek kregen bijvoorbeeld niet de vraag: “Wordt uw leider gedreven door een speciale missie?”. Echter, de mate van interne charisma werd uit hun antwoorden gedestilleerd aan de hand van de kenmerken.¹⁹

Van der Steen benaderde het interne charisma op historische wijze, waarbij eveneens verwezen werd naar Eatwells operationalisering. Er wordt uiteengezet hoe iemand als Sneevliet de leider kon worden en blijven, maar anders dan McDonnell geeft de historicus geen exacte afbakening van kenmerken waarmee het interne charisma zichtbaar kan worden. Desalniettemin wordt het interne charisma in een lopend verhaal zichtbaar, aan de hand van een aantal deelvragen.²⁰

Opgemerkt dient te worden dat McDonnell specifiek interviews heeft afgelegd bij 111 gekozen volksvertegenwoordigers van populistische partijen. Dit is in dit onderzoek niet mogelijk, waardoor de methodologie van McDonnell niet exact gereproduceerd kan worden. De gedestilleerde kenmerken zullen daarentegen wel gebruikt worden. In licht hiervan wordt uitgeweken naar de wijze waarop Van der Steen het interne charisma van Sneevliet heeft blootgelegd. Er kunnen twee aspecten van het interne leiderschap onderzocht worden. Enerzijds wordt er gekeken naar hoe de leiders hun volgelingen aan zich wisten te binden. Wat maakten, met andere woorden, de leiders voor volgelingen aantrekkelijk? Beschrijvingen van (voormalige) volgelingen met betrekking tot factoren die de aantrekking tot de leider

¹⁷ Eatwell, ‘Three Dimensions of Charisma’, 267; Eatwell, ‘Charismatic Leadership’, 153.

¹⁸ Eatwell, ‘Right-wing charisma?’, 18.

¹⁹ McDonnell, ‘Coterie Charisma’, 721.

²⁰ Van der Steen, ‘Het charisma van Henk Sneevliet’, 597 – 598.

of zijn leiderschap typeren zijn aldus relevant.²¹ De eerste deelvraag kan daarmee als volgt geformuleerd worden: *Welke eigenschappen en kenmerken maakten de leiders aantrekkelijk voor volgelingen?*

Teneinde de mate van interne charisma vast te kunnen stellen wordt hierbij gekeken naar eigenschappen en kenmerken die aan de leider toegedicht werden door volgelingen; spreken zij bijvoorbeeld bewondering, sympathie of waardering uit voor een leider? Spreken zij zich uit over bepaalde specifieke kenmerken of verdiensten? Hierbij zal allereerst gekeken worden naar de aanvankelijke toegedichte aantrekkingskracht, hetgeen relevant is aangezien dit als ontstaanspunt kan gelden voor de band tussen leider en volgeling. Mogelijk fungeert dit als initiële bindmiddel tussen een leider en een volgeling. Op de tweede plaats is er aandacht voor de blijvende band tussen leider en medewerker gedurende werkzaamheden bij de PVV of de SP.

Anderzijds beschouwt Van der Steen de wijze waarop leiders hun partij bestuurden. Hoe vormden zij hun leiderschap en hoe zetten zij de interne organisatie op? Dit illustreert immers de positie van de leider ten opzichte van zijn medewerkers, waardoor onder meer onderlinge verhoudingen en omgangsvormen boven water komen.²² Uit dit tweede aspect volgt de tweede deelvraag: *Hoe gaven de leiders hun interne leiderschap vorm?*

Hierbij zal de blik gericht worden op praktijkvoorbeelden van het leiderschap middels de verklaringen van onder andere dissidenten en eerdere werken over de leiders. Welke methodes werden bijvoorbeeld aangewend door leiders? Hoe stelden de leiders zich op ten opzichte van medewerkers? Welke invloed had het interne leiderschap op de interne organisatie?

Zoals eerder aangestipt is het niet mogelijk volksvertegenwoordigers te interviewen, zoals McDonnell deed. Ook bestaan er geen openbare vergaderstukken en kennen beide partijen een betrekkelijk gesloten partijcultuur. Dit maakt het bronnenonderzoek lastig, maar niet onmogelijk. Zodoende dienen er indirectere bronnen aangewend te worden. Op de eerste plaats worden portretten, profielen, interviews en reportages bestudeerd. Hierbij zal gebruik gemaakt worden van Lexis Nexis: een database met nieuwsberichten van zowel nationale als lokale kranten, zoals NRC Handelsblad, de Volkskrant, de Telegraaf, de Tubantia en Limburgs Dagblad. Om relevante informatie te vinden zal er gezocht worden naar een 'interview', 'portret' of 'profiel' van een naaste medewerker waarin de daarbij behorende leider in het artikel genoemd wordt. Hierdoor komen naar verwachting uitspraken over de leider boven water. Enige bronkritiek is hier op zijn plaats, aangezien er gebruik gemaakt wordt van journalistieke stukken. Artikelen kunnen afhankelijk van de aard van de nieuwsbron gekleurd zijn. Bovendien zit er een journalist tussen die informatie selecteert en filtert. Ook is er voorzichtigheid geboden bij het gebruik van verklaringen van medewerkers van Wilders en Marijnissen in de media, gezien de politieke calculatie die achter elke uitspraak schuilt. Kritische en schadelijke geluiden ten aanzien van de leider of de partij zullen naar verwachting door hen vermeden worden.

²¹ Van der Steen, 'Het charisma van Henk Sneevliet', 598; 613.

²² Ibidem, 598; 613.

Verder zullen de werken van Kees Slager en Rudie Kagie geraadpleegd worden. In *Het geheim van Oss*, *De Socialisten* en *Achter de schermen van de SP* wordt respectievelijk de geschiedenis van de SP in Oss in beeld gebracht, een schets gemaakt achter de schermen van de SP rondom de periode 2004 - onder andere aan de hand van verschillende interviews - tijdens het bewind van Jan Marijnissen. Lucardie en Voerman behandelen in *Populisten in de polder* zowel de PVV als de SP en geven daarbij inzichten in de organisaties en haar leiders, hoewel de organisatie van de SP relatief gezien nauwelijks besproken wordt.

Vossen analyseerde in *The Power of Populism. Geert Wilders and the Party for Freedom in the Netherlands* onder meer Wilders als politiek leider en de organisatie achter de PVV, waarbij een wijd scala aan interviews met dissidenten en krantenartikelen aangewend werd. Ook zal *Undercover bij de PVV. Achter de schermen bij de politieke partij van Geert Wilders* geraadpleegd worden. HP De Tijd journaliste Karen Geurtsen verzamelde informatie als undercoverstagiaire bij de PVV over het reilen en zeilen bij de partij. Verder zal het werk van Chris Aalberts en Dirk-Jan Keijser gebruikt worden. In *De puinhopen van rechts* beschouwen zij onder andere de PVV en het belang van de leider en de vorm van de organisatie. Tot slot zal het eerdergenoemde artikel van De Lange en Art meegenomen worden in het onderzoek, aangezien hier een analyse plaatsvindt over de interne gang van zaken bij de PVV.

Voorts zal dit onderzoek zich bedienen van de verklaringen in interviews en boeken van dissidenten van de partijen. Voornamelijk de PVV kent veel dissidenten die uit de school geklapt zijn en hun ervaringen en ongenoegen met de buitenwereld hebben gedeeld. De meest uitgesproken dissident van de SP is Sharon Gesthuizen, die in *Schoonheid, macht, liefde: in het leven en de politiek* een boekje opendoet over onder andere de organisatie bij de SP en het leiderschap van Marijnissen. Daarnaast zal naar verwachting de documentaire *De lange mars van Jan Marijnissen* een bron van informatie zijn, aangezien oud-SP'ers vertellen over onder meer Marijnissens leiderschap. Naast verschillende boeken van PVV-dissidenten zal de documentaire *Wilders' Wereld* geraadpleegd worden, aangezien meerdere ex-PVV'ers hun zegje doen over de partij en Wilders. De verklaringen van de dissidenten zijn wellicht gekleurd door negatieve emoties met betrekking tot de partijen en haar leiders. Wellicht koesteren zij wraakgevoelens en trachten zij hun vroegere partij in een kwaad daglicht te zetten, hetgeen vraagt tekens zet bij de betrouwbaarheid van deze bronnen. Desalniettemin is het aannemelijk dat overeenkomstige verklaringen van verschillende personen bepaalde waarheden zullen bevatten.

Deze dissidenten zijn ook interessant aangezien hun teleurstelling indirect iets kan zeggen over het interne charisma van de leiders. Zijn zij bijvoorbeeld teleurgesteld in de partij of vooral in de leider? De band tussen volgelingen en de leider zegt iets over het interne charisma. Dit betekent dat de wijze waarop die band is verbroken en met terugwerkende kracht wordt beschreven de mate van intern charisma kan typeren. Hiermee kan de derde deelvraag geformuleerd worden: *In hoeverre zijn volgelingen teleurgesteld geraakt in hun leider?*

Alles bij elkaar genomen zal er een beeld geschetst worden van de toegedichte eigenschappen en kenmerken, de wijze waarop de leiders hun interne leiderschap vormgaven en in hoeverre volgelingen

teleurgesteld zijn geraakt in hun leider. Ook worden de toegedichte eigenschappen en kenmerken getoetst aan de drie criteria van intern charisma. In het vierde hoofdstuk zal een vergelijking plaatsvinden waarbij alle toegedichte leiderschapseigenschappen tegen het licht worden gehouden, waarna de bestanddelen van het interne charisma besproken worden.

De aanwezigheid van interne charisma suggereert succesvol intern leiderschap. Zodoende kan er antwoord gegeven worden op de vraag welke invloed het interne charisma heeft gehad op het voortbestaan van de PVV en SP. Bestaan zij, met andere woorden, nog steeds dankzij het interne charisma van Wilders en Marijnissen? Alvorens conclusies te kunnen trekken zullen eerst de deelvragen stuk voor stuk langsgelopen worden; deze corresponderen met de eerste drie hoofdstukken van dit onderzoek.

TOEGEDICHTE AANTREKKINGSKRACHT

In dit hoofdstuk zal gepoogd worden een antwoord te geven op de eerste deelvraag: *Welke eigenschappen en kenmerken maakten de leiders aantrekkelijk voor volgelingen?* Aannemelijkerwijs zal er een beeld geschetst kunnen worden van Wilders' en Marijnissens aantrekkingskracht voor hun medewerkers, wat zou kunnen duiden op intern charisma.

Geert Leonidas

In het werk van undercoverjournalist Geurtsen werd een soort persoonsverheerlijking binnen de PVV beschreven. Wilders was een idool voor veel mensen binnen de organisatie. Op het secretariaat en bij een aantal medewerkers hingen veel foto's waarop zij zelf of familieleden poseren met de leider. Ook hingen er Wilders-posters en -cartoon op het kantoor. Verder werd door een collega-stagiaire gehunkerd naar een ontmoeting met Wilders, haar "held", en wilde ze een goede indruk achterlaten.²³

Tijdens de Provinciale Statenverkiezingen van 2010 was een soortgelijke tendens met betrekking tot de idealisering van Wilders zichtbaar, zo bleek uit een interview van Aalberts en Keijser met een oud PVV-kamerlid: "Er is weleens een keer contact geweest met Wilders. De kandidaten vonden dat helemaal geweldig. De mensen stonden zich te verdringen om met Geert op de foto te gaan en bij hem in de buurt te zijn. Het draagt allemaal bij aan de mythe van Geert Wilders hè, hoe minder je hem ziet, hoe exclusiever het wordt".²⁴ De exclusiviteit droeg zodoende wellicht bij aan een positieve beeldvorming omtrent Wilders' leiderschap. Schaarste creëerde aldus invloed en een bepaalde aantrekkingskracht, waardoor de leider een sleutelfiguur bleef binnen de organisatie. De vraag is echter in hoeverre dit een bewuste politieke tactiek was van Wilders.

De schaarse openbare vertoning van Wilders valt deels te wijten aan het constante gevaar dat hij loopt, waardoor die zwaarbeveiligd moet worden. Kamerlid Jhim van Bommel, die van 2010 tot 2012 werkte voor de PVV, stelde dat Wilders een groot deel van zijn charisma ontleende aan de constante bewapende bewaking die altijd en overal aanwezig was. Ook gedurende het campagnevoeren in steden werd Wilders hierdoor een bezienswaardigheid. Vossen stelde daarnaast dat het aanzien van Wilders steeg dankzij de beveiliging, aangezien dit als een soort bevestiging beschouwd werd van de loerende gevaren waar Wilders voor waarschuwde.²⁵

Voormalig militair Marcial Hernandez was als kamerlid voor de PVV werkzaam op het gebied van militaire uitzendingen, materieel en defensiepersoneel in de periode 2010 – 2012.²⁶ Hernandez begon

²³ Karen Geurtsen, G., Boudewijn, *Undercover bij de PVV. Achter de schermen bij de politieke partij van Geert Wilders* (Amsterdam 2010). 108; 125.

²⁴ Chris Aalberts, D. Keijser, *De puinhopen van rechts. De partijen van Pim, Geert, Rita en Hero* (Delft 2015), 133-134.

²⁵ Jhim van Bommel, *Wilders' ring van discipelen: angst en wantrouwen als bouwstenen van een politieke partij* (Zoetermeer 2012), 57; AVRO, 'Wilders' wereld', documentaire (2014); Vossen, *Power op populism*, 142.

²⁶ Parlement.com, 'M.M (Marcial) Hernandez', https://www.parlement.com/id/vierlaaq8ozo/m_marcial_hernandez (geraadpleegd 24 februari 2019).

zijn boek, *Geert Wilders ontmaskerd*, met een citaat over Koning Leonidas die de Spartanen leidde in een oorlog ten behoeve van hun vrijheid. In Wilders zag hij Leonidas en had diepe bewondering voor hem. Hij beschouwde hem als een sterke politieke leider, een man met visie die de moed had om het op te nemen tegen de gevestigde orde. Hernandez had sympathie voor de leider en bewonderde hem om zijn moed en durf. Dit was voor de PVV'er de drijfveer om een goede baan op te geven en zich aan te sluiten bij Wilders.²⁷ In de documentaire *Wilders' Wereld* stelden Hernandez en voormalig Kamerlid Wim Kortenoeven dat ze deel wilden uitmaken van de strijd die Wilders ging voeren. Een goede strijd, dachten ze. Ze hadden de ambitie Nederland te veranderen.²⁸ Ze raakten aldus geïnspireerd door Wilders om zich bij hem aan te sluiten.

Zoals later in dit onderzoek zal blijken zijn de aanvankelijke waardering, bewondering en sympathie voor een leider dikwijls niet permanent van aard. Desalniettemin kan er gedurende een Kamerlidmaatschap een binding blijven bestaan, ofschoon tot een bepaald moment, tussen leider en medewerker. Uit een Volkskrant artikel uit 2011 werd bijvoorbeeld verslag gedaan van de rechtszaak van Wilders betreffende de film *Fitna*. Bij de vrijspraak van Wilders kwamen de tranen los bij Brinkman, waarna collega Hernandez geëmotioneerd een omhelzing begon. Voormalig Kamerlid Eric Lucassen verklaarde later waar de emoties vandaan kwamen: “Westaan hier allemaal een beetje terecht. Een veroordeling van Geert is een veroordeling van ons allemaal.” Hoewel de journalist in het betreffende artikel duidelijk niet gecharmeerd was van de PVV - de rechtszaak werd bijvoorbeeld beschreven als een groot theater - waren de emoties volgens hem niet gespeeld.²⁹

De rechtszaak getuigt van een sterke emotionele betrokkenheid van medewerkers ten aanzien van de leider, wat overeenkomt met het eerder behandelde derde criterium van intern charisma. Derhalve kan gesteld worden dat in elk geval vanaf de rechtszaak sprake was van een band tussen Wilders en een aantal naaste medewerkers, wat zou kunnen duiden op succesvol intern leiderschap. Wilders zou mogelijk een bindend persoon kunnen zijn binnen de organisatie. Ook werd de rol als ‘Koning Leonidas’ toegedicht aan Wilders door Hernandez. Hij werd beschouwd als een unieke en bekwame leider en politicus. Ook hunkerden mensen naar een ontmoeting met Wilders en leek er een soort persoonsverheerlijking plaats te vinden. Het verhoogde aanzien wat de zware beveiliging teweeg heeft gebracht geeft bovendien gewicht aan Wilders' ideeën en standpunten. Deze observaties komen overeen met het eerste criterium van intern charisma, aangezien hem eigenschappen en kenmerken toegedicht worden die hem uitzonderlijk maken. Hij staat daarmee boven ‘gewone’ mensen.

Politicooloog en voormalig journalist Martin Bosma sloot zich als eerste aan bij Wilders, vlak na diens afsplitsing van de VVD. In zijn autobiografie werd gesteld dat Wilders door de media al was afgeschreven. Men had immers lessen getrokken uit het LPF-debacle. Bosma had echter bewondering

²⁷ Marcial Hernandez, *Geert Wilders ontmaskerd: van Messias tot politieke klaploper* (Soesterberg 2012), 13-14; 81.

²⁸ AVRO, ‘Wilders’ wereld’, documentaire (2014).

²⁹ Toine Heijmans, ‘En dan, na 17 maanden theater, de tranen’, *de Volkskrant* (24 juni 2011).

voor Wilders: “a man that follows his own star”. Iemand die nergens bang voor was en soeverein opereerde, hij was niet op zoek naar de goedkeuring van gevestigde orde. Daarbij onderkende Wilders bovendien, net als Bosma, het gevaar van de Islam. Daarnaast uitte Bosma zijn waardering voor Wilders’ politieke bekwaamheid.³⁰ Bosma heeft zich verder in de media nagenoeg nooit uitgesproken over zijn waardering, of gebrek daarvan, voor Wilders als persoon of leider. Dit kan enerzijds te maken hebben met de tamelijk gesloten partijcultuur, waarover later meer. Anderzijds kan gesteld worden dat Bosma zichzelf niet zozeer neerzette als volgeling van Wilders, maar als medestander. Hij zag in Wilders iemand die hem politiek en ideologisch vertegenwoordigde, waarna Bosma zich aansloot bij Wilders. Er bestaan aldus ook zakelijke motieven voor medewerkers om zich aan te sluiten bij de leider.

Wilders vulde na de LPF en Fortuyn zodoende een gat op, wat hem aantrekkelijk maakte voor ideologische verwanten. Kamerlid en vicefractievoorzitter Fleur Agema was sinds 2006 lid van de fractie en begon haar politieke carrière bij de LPF, als Statenlid.³¹ Na een ruzie met het partijbestuur ging ze als individuele fractie verder. In verschillende interviews verklaarde ze dat ze na haar tijd bij de LPF nooit meer iets zou doen in de politiek. Dit veranderde toen ze Wilders persoonlijk leerde kennen. Hij had zijn zaken beter op orde en had een enthousiasme dat aanstekelijk werkte. Volgens Agema is Wilders een sociaal voelende jongen en wilde hij vroeger verpleger worden, wat zou verklaren waarom Wilders, net als Agema, zich het lot van mensen zou aantrekken.³²

Ook voormalig kamerlid Hero Brinkman, die van 2006 tot 2012 onder andere woordvoerder was, werd weer hoopvol, verklaarde hij in een interview met het *AD* uit 2006. Bij Wilders’ afsplitsing van de VVD zou hij in staat zijn geweest het stokje van Fortuyn over te nemen, aldus Brinkman. Toen Wilders bekendmaakte naar mensen te zoeken, bedacht hij zich geen moment.³³ Voormalig PVV’er en lid van Europees parlement van 2009 tot 2014, Laurence Stassen, werd ook geïnspireerd door Wilders om aansluiting te zoeken bij de PVV. Wilders, die ze als koning beschouwde in het politieke schaakspel, verdiende haar respect toen hij vertrok bij de VVD, “dat is nou eens een politicus die zijn rug recht houdt. Dat sprak me aan en zo is het gekomen”, vertelde ze in een interview.³⁴ Ook voormalig PVV-medewerker, van 2009 tot 2012, Richard de Mos, die voorheen een LPF-aanhanger was, geloofde in Wilders als leider. De Mos geloofde dat Wilders Nederland beter zou maken en hij vond het dapper dat de PVV-leider tegen de stroom in zwom. De Mos, die vroeger schoolleraar is geweest, kon zich vinden in de standpunten die Wilders uitte omtrent immigratie en vroeg zich daarbij af of die nog iemand nodig

³⁰ Martin Bosma, *De schijn-élite van de valse munters* (Amsterdam 2011), 15-16.

³¹ Parlement.com, ‘M. (Fleur) Agema’, https://www.parlement.com/id/vhdklesivvy4/m_fleur_agema (geraadpleegd 24 februari 2019).

³² Thijs Niemantsverdriet, M. van Weezel, ‘Een met Wilders; Profiel Fleur Agema’, *Vrij Nederland* (8 maart 2008); Ingrid Weel, ‘De toon van de PVV’, *Trouw* (17 januari 2008); Hans van Soest, Y. Wiggers, ‘Ambitieuze en een tikje achterdochtig’, *AD* (11 april 2009).

³³ Parlement.com, ‘H. (Hero) Brinkman’, https://www.parlement.com/id/vhfp2rg4ourq/h_hero_brinkman (geraadpleegd 24 februari 2019); Maaïke Ruepert, ‘Gedoogbeleid, dat is een vies woord’, *AD* (22 augustus 2006).

³⁴ Liesbeth Wytzes, ‘Ik word vaak gezien als de vrouwelijke Geert’, *Elsevier Weekblad* (28 januari 2012).

had met kennis van het onderwijs. De keuze voor Wilders was gemaakt en daar had hij nooit spijt van gehad, stelde hij in een interview.³⁵

Lid van de Tweede Kamerfractie van de PVV, vanaf 2006, Dion Graus uitte zijn lof voor Wilders al voor zijn politieke carrière, in de vorm van een documentaire over Wilders, genaamd: ‘*Wild, Wilder, Wilders*’.³⁶ De op *TV Limburg* uitgezonden serie gaf een inkijkje in Wilders zijn verleden. Kritische vragen werden niet gesteld. De band met Wilders groeide, volgens Graus, tijdens de opnames en onder andere dankzij een gedeelde liefde voor dieren werd Graus uitgenodigd om zich aan te sluiten bij de PVV. Graus vond de samenwerking met de leider “helemaal geweldig”, nu is hij “binnen de partij de enige echte hartsvriend van Geert. Hij is mijn bloedbroeder.” Graus bleef loyaal aan Wilders en bewonderde diens excentrieke kant, gezien zijn eigen excentriciteit. Verder beschouwde Graus zijn leider als de strijder van de vrijheid van meningsuiting waarbij hij Wilders bijstond als zijn koene ridder.³⁷ De waardering en bewondering voor de leider lijken bij Graus, zoals bij Agema en Bosma, blijvende verschijnselen, aangezien het meest recente interview uit 2018 stamt. Bovendien zijn zij nog steeds PVV-Kamerleden. De ideologie en standpunten die Wilders uitdroeg leek een politiek gat op te vullen, met als gevolg dat mensen zich bij de PVV-leider aansloten.

Ook Brinkman kon zich vinden in het aanvankelijke ideologische verhaal van Wilders. Daarnaast sprak hij waardering en bewondering uit over de PVV-leider. Brinkman die, volgens een journalist van het *NRC*, bij de politie vooral met dedain over zijn leiding sprak, stelde: "Geert is een politiek fenomeen. En dat zeg ik niet omdat hij mijn fractievoorzitter is. Ik kan zo verschrikkelijk veel van hem leren.", verklaarde hij in 2009.³⁸ Een paar jaar later, toen het mede dankzij Brinkman rommelde in de PVV-gelederen, bleef hij overwegend positief.³⁹ Brinkman zou blijven optreden als secondant, de man die de admiraal in de rug dekt; hij zou Wilders aldus nog steeds in de rug dekken, verklaarde hij aan *Spits*.⁴⁰ Volgens betrokkenen adoreert Brinkman Wilders.⁴¹ In een artikel uit 2012 van het *ANP* sprak Brinkman zich betrekkelijk positief uit over Wilders. Hoewel er een strijd gaande was tussen hem en Wilders tijdens de verkiezingen, waarbij Brinkman negentienduizend voorkeursstemmen kreeg

³⁵ Parlement.com, ‘R. (Richard) de Mos’, https://www.parlement.com/id/vi7zf9hrhizo/r_richard_de_mos (geraadpleegd 24 februari 2019); Ingrid Weel, ‘Kamerleden horen zichzelf te graag praten’, *Trouw* (16 mei 2011); ‘De wijsheid ligt op straat’, *De Telegraaf* (31 maart 2018).

³⁶ Parlement.com, ‘D.J.G. (Dion) Graus’, https://www.parlement.com/id/vhfw2rplzzmt/d_j_g_dion_graus (geraadpleegd 24 februari 2019).

³⁷ Bor Beekman, ‘Ridder Dion, dat ben ik’, *de Volkskrant* (9 september 2006); Joep Dohmen, ‘Nooit veroordeeld 'Ik ben binnen de partij de enige echte hartsvriend van Geert'; Portret van de nummer 6 van de Partij voor de Vrijheid’, *NRC Handelsblad* (9 december 2006); Kim van Keken, ‘Ik vertrouw dieren meer dan mensen; Profiel Dion Graus’, *De Groene Amsterdammer* (19 juli 2018).

³⁸ Pieter van Os, B. Rijlaarsdam, ‘Hero Brinkman: bloedfanatiek en altijd in de aanval; Aanpassing aan parlementaire mores is geen optie voor schreeuwende 'frontsoldaat' van de Partij voor de Vrijheid’, *NRC Handelsblad* (19 januari 2009).

³⁹ Tom-Jan Meeus, ‘Hoe een ontmoeting vroeg in de week inzicht gaf in de wereld van Wilders - en de wankel basis van het kabinet. Kom maar langs, zei hij voor zijn vertrek. Ik heb toch niets te doen.' Haagse invloeden’, *NRC Handelsblad* (24 maart 2012).

⁴⁰ J. Polman, ‘De PVV is teveel om één man gebouwd’, *Spits* (11 mei 2010).

⁴¹ Toine Heijmans, ‘Charmante bullebak werd lastig; Profiel Hero Brinkman vertrekt uit de PVV-fractie in de Tweede Kamer’, *de Volkskrant* (21 maart 2012).

sprak hij lovend over Wilders die, net als Fortuyn, een stemmenkanon zou zijn. “Die man wordt door onze achterban gezien als held.” Brinkman noemde de PVV-leider verder een warme, fijne politicus die hij als een vriend heeft gezien.⁴² In een interview met *Vrij Nederland* werd Brinkmans strijd omtrent de democratisering van de PVV besproken, waarbij hij zich ondanks het conflict lovend uit; de strijd zou puur zakelijk zijn en op persoonlijk vlak zat het allemaal goed, aldus Brinkman. “Je mag het best weten, ik ben hartstikke gek op die gozer. Dat meen ik echt. Geert is echt een heel goeie vriend van me. *Bent u dat ook nog van hem?* Ja, ik denk het wel. We hebben afgesproken om binnenkort weer te gaan biljarten. Ik vind Geert een heel bijzondere man. Ik heb echt diep respect voor die gozer, echt waar.”⁴³ Uiteraard kunnen er kanttekeningen geplaatst worden bij de bedoelingen van Brinkman met zijn uitspraken. Deze werden immers geuit in periodes van onrust en conflicten tussen Brinkman en Wilders. Brinkmans carrière was afhankelijk van het electorale succes van de PVV. Interne strubbelingen en onenigheid zijn voor een partij doorgaans ongezond, hetgeen Brinkman gedwongen zou moeten hebben zich op een bepaalde manier in de media te uiten ten aanzien Wilders en de PVV.

Al met al kan gesteld worden dat PVV’ers zich aanvankelijk lieten inspireren door Wilders’ optreden als bekwame, moedige en onbevreesde politicus die zich niet liet inschikken door de gevestigde orde en Nederland zou redden van de ondergang, waarbij een schaarse vertoning van Wilders, zowel in het openbaar als intern, zijn positie en aanzien verhoogde. De zware beveiliging speelde hierbij eveneens een rol. Ook is er een emotionele betrokkenheid zichtbaar onder medewerkers. Deze observaties vinden aansluiting bij het eerste en het derde kenmerk van intern charisma, zoals reeds besproken is. Verder zijn er zakelijke motieven te bespeuren, waarbij medewerkers zich verwant voelden met de uitgedragen ideologie en standpunten. Brinkman bleef daarnaast betrekkelijk positief over zijn leider en beschouwde hem als een goede vriend.

De onvermurwbare Marijnissen

Tiny Kox, Eerste Kamerlid vanaf 2003, is sinds 1981 actief voor de SP en behoorde samen met Marijnissen jarenlang tot de top van de partijorganisatie. In *De lange mars van Jan Marijnissen* beschreef Kox de SP-leider als een man waar men niet omheen kon. Zolang die Marijnissen al kende was het iemand die met vastberadenheid altijd alles voor elkaar kreeg met de mogelijkheden die er waren. “Het was toen een baasje en het is altijd een baasje gebleven.” Op de kamer van Marijnissen zou een poster hebben gehangen met de tekst: “Wat moet dat moet. En dan is het goed”. Hoewel dit naar Kox’ mening geen diepgaande of poëtische tekst was, correspondeerde het met de levenshouding van Marijnissen. Zijn handelingen werden bovendien verricht vanuit een duidelijke visie, waarbij hij waar maakte wat die beweerde.⁴⁴

⁴² Reijns Bergsma, ‘Brinkman uit de PVV-fractie en alleen verder’, *ANP* (20 maart 2012).

⁴³ Sophie Derksen, T. Niemantsverdriet, ‘Ik ben gek op Geert, ik heb diep respect voor die gozer’, *Vrij Nederland* (6 november 2010).

⁴⁴ Parlement.com, ‘M.J.M. (Tiny) Kox’, https://www.parlement.com/id/vge7dtpfisyf/m_j_m_tiny_kox (geraadpleegd 1 maart 2019); KRO, ‘De lange mars van Jan Marijnissen’, documentaire (2007).

Ook Agnes Kant, Kamerlid van 1998 tot 2010, beschreef onder andere de visie van Marijnissen, in verschillende interviews. Marijnissen zou de meeste visie van de hele Tweede Kamer hebben, hoewel ze hierbij nuanceert dat het logisch is dat zij dat vindt. Kant werd namelijk gezien als de rechterhand van Marijnissen. Ze bewonderde verder de schijnbaar moeiteloze handelingen die Marijnissen verrichtte, waarbij ze onderkende in vergelijking minder te kunnen. Daarnaast werd gesteld: “Jan loopt natuurlijk terecht ontzettend voor de troepen uit. Hij weet veruit het meest van iedereen, heeft inzicht en is duidelijk in wat hij vindt en wil.” Marijnissen zou verder haar “enige held” zijn. In een debat tussen Kant en Agnes van Ardenne (CDA) ontkende ze de bewering dat Marijnissen macho zou zijn; “Jan is recht voor zijn raap en dat straalt hij zeker uit.” Bij de opvolging van Marijnissen erkende Kant de moeilijkheid in Marijnissens voetsporen te treden, gezien diens status als instituut. De waardering voor Marijnissen als politicus wordt eveneens door voormalig SP’er Gesthuizen uitgesproken, die de leider beschreef als een visionaire allround politicus die lijkt te leven voor de politiek. Bij het afscheid van Marijnissen als fractievoorzitter beschreef Gesthuizen hem als een gewiekst debater, snelle denker en een fabrieksarbeider, die het talent had de juiste mensen om hem heen te verzamelen, zowel arbeiders als intellectuelen. Voormalig Tweede Kamerlid voor de SP, van 2002 tot 2010, Krista van Velzen beschreef Marijnissen als een fenomeen die geliefd is door vriend en vijand; iemand die boven de dagelijkse toestanden wist te staan.⁴⁵

Daarnaast lijkt er waardering te bestaan voor Marijnissen als persoon. Fractielid Ronald van Raak uitte zijn lof voor Marijnissen - die partijvoorzitter bleef - na zijn aftreden als fractievoorzitter, gedurende Kants leiderschap van de SP. “Hij is als een grote eik voor de fractie. Af en toe kunnen we even lekker uit de hete zon in zijn schaduw zitten.” Kamerlid Arda Gerkens bekende in *De socialisten* zich steeds meer te verwonderen over het fenomeen Marijnissen. “Ik bewonder hem om zijn manier van denken, zijn snelheid van denken en zijn politieke inzicht.” Gerkens schetste een beeld van een complexe man: “Jan is een man met vele emoties. Het duurt even voordat je doorhebt wie hij echt is.” De ongeduldigheid en hardheid van Marijnissen gaan gepaard met het op scherp willen stellen van zijn medewerkers. Verder zou Marijnissen tamelijk spiritueel ingesteld zijn, gezien zijn interesses in filosofie, kunst, cultuur en religie.⁴⁶ De zogenaamde complexiteit lijkt enige waarheid te bevatten, aangezien Marijnissen naast spiritueel ook als een volkse man afgeschilderd wordt. Huub Oosterhuis – theoloog en vriend van Marijnissen – beschreef de SP-voorman als iemand die wist wat er speelde in de fabrieken en op straat. Oosterhuis stelde dat Marijnissen gedreven is, “een man met een roeping.” De verschijning van Marijnissen in de Tweede Kamer bewoog Oosterhuis zich bij de SP aan te sluiten en

⁴⁵ Kagie *De socialisten*, 157; 164; Jan Hoedeman, F. Poorthuis, ‘Agnes & Agnes ; ‘We zitten niet ver af van de dictatuur van de macht’, *de Volkskrant* (16 september 2000); Aukje van Roessel, “Ik zoek mijn eigen weg”; interview met Agnes Kant, *De Groene Amsterdammer* (27 juni 2008); Sharon Gesthuizen, *Schoonheid, macht, liefde: in het leven en de politiek* (Amsterdam 2017), 78; 154; Parlement.com, ‘K. (Krista) van Velzen’, https://www.parlement.com/id/vg9fgopvnizs/k_krista_van_velzen (geraadpleegd 1 maart 2019); Joost Oranje, ‘Ik wordt kriegelig van de Kamer’, *NRC Handelsblad* (12 december 2009).

⁴⁶ Roeland Sprey, ‘In de schaduw van grote eik Jan’, *Dagblad van het Noorden* (22 mei 2009); Kagie, *De socialisten*, 124-126.

de PvdA de rug toe te keren, aangezien hij zich aangetrokken voelde tot het socialistische verhaal van de partij, onder Marijnissen.⁴⁷

Voormalig Kamerlid, van 1995 tot 2014, Jan de Wit beschreef Marijnissen als een charismatische man die een duidelijke taal sprak. De Wit schreef het grootste succes uit de geschiedenis van de SP toe aan Marijnissen. De leider liet zien dat de SP meer was dan slechts een actiecomité; de SP werd onder hem uitgedragen als politieke partij.⁴⁸ De verdiensten van Marijnissen werden door verschillende individuen onderschreven en gewaardeerd. SP-lid van het eerste uur, Willem de Vroomen, heeft Marijnissen als talentrijk ervaren. Hij zou de bewonderenswaardige motor zijn geweest achter de groei en bloei van de SP. De aanwezigheid in 'Haagse kringen' zou Marijnissen echter te zijn gaan vervreemden van de 'gewone mensen' in en buiten de SP, aldus de Vroomen. Volgens Kees Slager was het 'geheim van Oss', zoals zijn boek getiteld is, het charisma van Marijnissen. Zijn leiderschap zou onomstreden zijn: "pas als hij een kleuren-tv kocht, durfde zijn volgelingen dat ook."⁴⁹

In het betreffende boek wordt echter gesteld dat het 'geheim van Oss' een veelheid van feiten en omstandigheden was, die samen het uiteindelijke resultaat - de succesvolle SP-afdeling in Oss - verklaarden. Marijnissen was daarin een belangrijke factor. Willem Bouwens, voormalig SP-lid in Oss, oordeelde over Marijnissen: "Jan had een grote invloed op ieder van ons persoonlijk. Hij kon je dingen laten doen waarvan je tevoren zou hebben gezegd: "Dat doet ik nooit." Naast overtuigingskracht worden Marijnissen uitdrukkingsvaardigheid en kennis van zaken toegeschreven, wat door niemand geëvenaard kon worden. Marijnissen fungeerde als theoreticus, organisator, leider en spil binnen de SP in Oss.⁵⁰

Verskillende eigenschappen en kenmerken werden toegeschreven aan Marijnissen, zoals de vastberadenheid en effectiviteit van zijn handelen. Hij werd beschouwd als een zeer bekwame unieke politicus en debater die een duidelijke taal spreekt, veel kennis van zaken heeft en een sterke overredingskracht heeft. Hiermee weet de ogenschijnlijke natuurlijke leider zowel arbeiders als intellectuelen te overtuigen en aan zich te binden. Verder werd het grootste succes van de SP aan Marijnissen toegedicht. Kants stelde dat Marijnissen altijd ver op de troepen vooruitliep. Deze stelling lijkt boekdelen te spreken. Het geschetste beeld vindt overeenstemming met het eerste kenmerk van het interne charisma, aangezien Marijnissen met zijn unieke eigenschappen als haast bovenmenselijk wordt beschouwd.

⁴⁷ 'Stuur Verdonk toch weg', *de Volkskrant* (26 augustus 2006); Dirk Vellenga, 'Interview met buitenkerkelijk priester Huub Oosterhuis', *BN/De Stem* (14 december 2002).

⁴⁸ Parlement.com, 'Mr. J.M.A.M. (Jan) de Wit',

https://www.parlement.com/id/vg09llq698zs/j_m_a_m_jan_de_wit (geraadpleegd 1 maart 2019); Ruud van Hese, C. v.d. Laan, "Ik heb altijd de kant gekozen van de gewone man of vrouw", *Trouw* (29 maart 2008).

⁴⁹ Kagie, *De socialisten*, 105; Coen van Zwol, 'Tomaat met tentakels; De SP na Marijnissen', *NRC Handelsblad* (21 juni 2008).

⁵⁰ Kees Slager, *Het geheim van Oss. Een geschiedenis van de SP* (Amsterdam 2001), 423; 436-437.

Interne leiderschapsvormen

Daarmee volgt de tweede deelvraag: *Hoe gaven de leiders hun interne leiderschap vorm?* Hierbij zal de blik gericht worden op praktijkvoorbeelden van het leiderschap middels de verklaringen van dissidenten, medewerkers en eerdere werken over de leiders. Hierbij zullen methodes waarvan leiders zich bedienden aan het licht komen, alsook de interne organisatie die als gevolg van het interne leiderschap tot stand kwam.

Centralisme en wantrouw

De dissidenten gaven verschillende beschrijvingen en analyses over de wijze waarop Wilders zijn leiderschap vormgaf. Van Bommel staaft zijn uitspraken aan de hand van persoonlijke observaties. Tijdens een spoedbijeenkomst, in 2010, kondigde Wilders aan te stoppen met de samenwerking met de regering. Volgens Van Bommel kwam dit plotseling en besliste Wilders dit geheel willekeurig. Discussies en tegengeluiden volgden, maar Wilders had al beslist en gaf aan het op prijs te stellen als iedereen unaniem voor zijn voorstel zou stemmen. Een vaste lijfspreuk tijdens vergaderingen van Wilders was: “Moet dat nou?”, op het verzoek of er gestemd mocht worden. Op deze wijze werd de democratie binnen de vergadering omzeild. Opvallend is de door Hernandez geobserveerde agressieve en vernederende wijze waarmee Wilders de inbreng van Kamerleden tijdens fractievergaderingen afsloeg, maar dat slechts bij bepaalde mensen deed. Het ontbrak hem de moed dit te doen bij individuen die mondiger waren, stelde Hernandez. Ook vertrouweling Agema kreeg voortdurend ten overstaan van de hele fractie de wind van voren.⁵¹ Inconsistentie en minachting ten aanzien medewerkers lijken zodoende componenten te zijn van het interne leiderschap van Wilders.

Een ander voorbeeld van minachting van medewerkers en willekeur was de samenstelling van de kandidatenlijst. Gedurende deze ‘one man show’, zoals Van Bommel het ervaarde, ontstond het selectieproces door middel van onvoorspelbare ingevingen, waarmee uiteindelijk een onaantastbare kandidatenlijst tot stand kwam. Ook Voormalig Kamerlid, van 2009 tot 2017, en Europarlementariër Louis Bontes bespeurde willekeur, maar die ervaarde het als een bewuste keuze.⁵² Wilders was manipulatief, zoals Vossen beschreef. De PVV-voorman zou charmant zijn en kon mensen het gevoel geven een van zijn vertrouwelingen te zijn. Hij liet mensen echter net zo snel weer vallen. Op deze wijze toonde hij aan dat iedereen van hem uiteindelijk afhankelijk was. Hernandez stelde dat Wilders zichtbaar plezier had in het op het verkeerde been brengen van mensen.⁵³ Aannemelijk is dat de bespeurde willekeur en verassende handelingen van Wilders voornamelijk bewust gecalculeerd zijn, aangezien de meeste bronnen hierop wijzen.

⁵¹ Van Bommel, *Ring van discipelen*, 34; 42-43; Hernandez, *Wilders ontmaskerd*, 84-85

⁵² Parlement.com, ‘Drs. L. (Louis) Bontes’, https://www.parlement.com/id/vi5kc6hz68xb/1_louis_bontes (geraadpleegd 27 februari 2019).

⁵³ Ibidem, 81; Ibidem, 94; Vossen, *Power of populism*, 91.

Het manipulatieve leiderschap komt onder meer tot uiting in de verdeel en heers methode die Wilders zich heeft aangewend. In *De puinhopen van rechts* wordt deze methode nader bestudeerd. De auteurs stellen dat relatief nieuwe politieke partijen niet gefundeerd zijn op vaste goedbetaalde Kamerleden die opdrachten kunnen krijgen en uitvoeren. De meeste betrokkenen zullen onafhankelijk opereren. Teneinde hen intrinsiek te motiveren tot het werken naar gezamenlijke doelen op eigen initiatief biedt de verdeel en heers methode de oplossing. Om ervoor te zorgen dat een groep niet samenspant tegen de leider dient de groep verdeeld te worden. Bij de PVV kwamen dergelijke praktijken voor tijdens de portefeuilleverdeling van 2010, waarbij de partij 24 zetels won. Hoewel dit in andere Kamerfracties ook een bron van conflict is, gezien potentiële vergrootte zichtbaarheid voor een Kamerlid, was de mening van Wilders doorslaggevend. Inspraak van individuen werd niet toegestaan, terwijl vergaderen of stemmen ook een mogelijkheid was. De verdeling werd zodoende naar Wilders' hand gezet waardoor partijleden met elkaar in conflict kwamen.⁵⁴

Aan de hand van een verklaring van voormalig Kamerlid Johan Driessen concludeerde Vossen dit eveneens. Wilders zou mensen tegen elkaar opzetten zodra hij zag dat ze te veel tijd met elkaar spendeerden. Bijvoorbeeld door één persoon wel op de lijst te zetten en de ander niet.⁵⁵ Bontes streed bijvoorbeeld met Brinkman om de politieportefeuille. Hij kwam vanaf het Europese Parlement naar Den Haag om de beloofde portefeuille binnen te halen, waarna Wilders deze, alsof het nooit beloofd was, aan Brinkman gaf. Onderlinge loyaliteit werd zodoende uitgebannen. In de *Puinhopen van rechts* verklaarde iemand: “Wilders haalt mensen uit elkaar. Je had Johan Driessen en Joram van Klaveren. Net als Marcial Hernandez en Wim Kortenoeven dat waren. Ze werden allemaal uit elkaar gehaald op de kieslijst. Joram kwam heel hoog op de kieslijst en Johan kwam ergens achteraf op een onverkiesbare plek, terwijl hij heel goed was. Johan voelde dat ook zo. Hij was gestraft omdat ze te close waren. Dat gold ook voor Jhim van Bommel en Roland van Vliet. Jhim kwam niet op de lijst, Roland stond er hoog op.”⁵⁶

De verdeel en heers methode werd onderschreven door Hernandez. Al tijdens de opleidingsklassen zouden kandidaten van elkaar gescheiden worden.⁵⁷ Ook werd een kritiekloze omgeving gecreëerd waarbij de leider centraal stond. Hernandez constateerde dat individuen die teveel vragen stelden of zich kritisch opstelden gauw van de lijst werden verwijderd. Een kandidaat stelde bijvoorbeeld aan Wilders de vraag of er onderhandelingsruimte was voor de positie op de lijst, waerop “nee” werd geantwoord. Op de ‘waaromvraag’ reageerde de leider als een slang gebeten, en zei: “omdat ik dat bepaal”. De klas viel stil. De kandidaat kwam niet meer terug. Journaliste Geurtsen was aanwezig bij de opleidingsklassen voor de Provinciale Staten. Opvallend hierbij was de sterke aanwezigheid van Wilders, hij had voortdurend het laatste woord. Ook werd alles eerst “langs Geert” gestuurd en

⁵⁴ Aalberts, *Puinhopen van rechts*, 53-56.

⁵⁵ Vossen, *Power of populism*, 92.

⁵⁶ Aalberts, *Puinhopen van rechts*, 56; 97.

⁵⁷ Hernandez, *Wilders ontmaskerd*, 46.

beoordeelde Wilders de kandidaten grotendeels naareigen inzicht en bepaalde de mate van geschiktheid. Van Bommel bevestigde dit beeld. Wilders zou bij de klasjes geen zaken uit handen geven. Ook was hij niet in staat om fouten toe te geven. In de trainingsgroep begon een discussie over de kopvoddentaks – Wilders' voorgestelde maatregel om belasting te heffen op het dragen van hoofddoekjes - aangevoerd door Tomlow, die aan Wilders de vraag stelde of hij zijn fout wilde toegeven. “Absoluut niet” was het antwoord, waarop Tomlow zijn kritische houding bekocht met de mededeling dat hij niet meer op de lijst stond.⁵⁸

Het centralistische leiderschap dat zichtbaar werd gedurende vergaderingen en opleidingsklassen lijkt daarnaast in de vorm van afhankelijkheidsrelatie tot uiting te komen. Voormalig Kamerlid Roland van Vliet hoorde bijvoorbeeld een gesprek tussen Bosma en Wilders, waarin Bosma Wilders adviseerde zich niet druk hoeft te maken, aangezien de vierde verdieping uit angst, met betrekking tot hun plek op de lijst, niet durfde te protesteren. Van Vliet stelde verder: “Wilders wil alles controleren. De rest is alleen maar een instrument van hem, zoals Agema”. Ook Bontes herkende dit; het zou geen prettige omgeving zijn, aangezien Kamerleden afhankelijk zijn van één man en daardoor geen gevoelige uitspraken durven te doen die mogelijk verkeerd zouden kunnen vallen bij de leider. Bovendien is het met een ‘PVV-verleden’ moeilijk ergens anders een baan te krijgen, waardoor men niet laag op de lijst wil komen te staan.⁵⁹ Wilders houdt de afhankelijkheidsrelaties bewust in stand, waardoor de partijleden in het gareel gehouden worden en zijn eigen positie gewaarborgd wordt. Het verspreiden van angst lijkt zodoende een middel voor Wilders om de interne organisatie en structuur naar eigen hand te zetten en partijleden volzaam te maken.

Het leiderschap van Wilders heeft er aldus toe geleid dat de interne organisatie een bepaalde vorm heeft aangenomen. Van Bommel typeerde dit als ‘de ring van discipelen’, waarmee hij doelde op het kleine groepje vertrouwelingen dat Wilders om zich heen verzamelde. Hernandez verwees naar deze groep als de ‘oude negen’, de fractieleden van de parlementaire periode voor 2010, zoals Bosma, Brinkman, Graus, Madlener en Agema. Zij werden bijvoorbeeld ingezet bij de fractiecommissies, waarbij de voorzitter van elke commissie een ‘oud’ lid was. Kortenoeven constateerde een groot onderscheid binnen de organisatie tussen nieuwe en oude leden, waarbij de ‘oude negen’ fungeerde als de elite, een zogenaamd geheim genootschap bestaande uit negen ridders. Daarnaast waren er politieke vleugels te onderscheiden binnen de partij. Links op het politieke spectrum zaten Graus, Gerbrands, Dille, de Mos en Agema. Rechts zaten Kortenoeven, Hernandez, van Klaveren, Driessen, Bosma, de Roon en Bontes. In het midden zouden de jaknikkers zitten. Wilders zou in dit geschetste beeld een

⁵⁸ Hernandez, *Wilders ontmaskerd*, 46-48; Geurtsen, *Undercover bij de PVV*, 134; Van Bommel, *Ring van discipelen*, 15.

⁵⁹ Hernandez, *Wilders ontmaskerd*, 226; AVRO, ‘Wilders’ wereld’, documentaire (2014); “Alle grote en minuscule dingen liggen bij Geert”, *NRC Handelsblad* (23 oktober 2013).

slang zijn die overal doorheen kruipt, een kameleon. Zonder hem zou de PVV bovendien als een kaartenhuis in elkaar storten.⁶⁰

De Mos verweet zichzelf en zijn collega's voor het in stand houden van de 'jaknikkerscultuur'. Iedereen wilde immers een wit voetje halen bij Wilders. Het groepsdenken werd in de fractie zodoende sterk bevorderd door Wilders. Hernandez stelde in een interview: "Als Geert iets niet ziet zitten zegt hij: 'Vrienden, ik vind het helemaal niks. Nu een rondje: wat vinden jullie?'" Binnen tien minuten zouden de fractieleden hun standpunt gewijzigd hebben. Volgens Kortenoeven zijn dit de 'slagroomruggengraten'. De Mos stelde dat de leider iemand mistte die de rem kan indrukken en Wilders kan bekritisieren. Hoewel Wilders dat toch van niemand zou aannemen, stelde de Mos.⁶¹

Het afwijzen van kritiek, de verdeel en heers methode, het behoud van afhankelijkheidsrelaties en de muur van vertrouwelingen en jaknikkers lijken een collectie van maatregelen te zijn waarmee angst gezaaid werd binnen de partij. Angst lijkt zodoende een bindmiddel waarmee enerzijds het personeel in het gareel gehouden werd en de interne organisatie naar Wilders' hand werd gezet. Anderzijds bleef hierdoor de positie van de leider gewaarborgd. Dit wordt in de studie van Vossen bevestigd door voormalig Kamerlid Joram van Klaveren, die een angstcultuur percipieerde; Wilders kon mensen maken of kraken. Ook Geurtsen ondervond deze praktijk bij de PVV. De PVV-voorman had nauwelijks tegenspraak ondervonden bij het voorleggen van zijn kopvoddentaksplan, aangezien de fractieleden dat ogenschijnlijk niet durfden.⁶²

Brinkman kon zich niet vinden in het centralistische leiderschap van Wilders en poogde de interne organisatie en het democratische gehalte binnen de partij aan de kaak te stellen, zoals blijkt uit een aantal interviews. Hoewel de dissident, zoals eerder aan bod kwam, zijn leider bleef respecteren, stelde hij dat Wilders teveel macht had en democratie binnen de partij vermeerde. Bovendien bestond de partij, tot ergernis van Brinkman, uit vele jaknikkers die "altijd achter de leider aanhobbelen." Dit droeg tevens bij aan de verharding en eenvormigheid van de partij; afwijken was geen optie, wat bovendien de oorzaak was voor Brinkmans exodus. Wilders zou zich verzetten tegen de democratie met het verweer LFP-toestanden te willen voorkomen. De PVV is zodoende om één man gebouwd; de partij zou ook zonder Wilders door moeten kunnen gaan. De huidige constructie baarde hem zorgen. Na de 'periode-Wilders' heeft de partij in haar huidige vorm geen bestaansrecht, stelde Brinkman.⁶³ Er gaan geluiden

⁶⁰ Van Bommel, *Ring van discipelen*, 96; AVRO, 'Wilders' wereld', documentaire (2014); Hernandez, *Wilders ontmaskerd*, 70-71; Jan Hoedeman, R. Meijer, "Die club wordt gerund als een geheime dienst"; Interview De PVV-afvalligen over de zachte sector, de slagroomruggengraten en de leider van de partij', *de Volkskrant* (7 juli 2012).

⁶¹ AVRO, 'Wilders' wereld', documentaire (2014); Tom-Jan Meeus, H. Modderkolk, "Er zijn vijf Kamerleden in de PVV-fractie die sporen zoals wij", *NRC Handelsblad* (4 juli 2012).

⁶² Vossen, *Power of populism*, 91; AVRO, 'Wilders' wereld', documentaire (2014); Geurtsen, *Undercover bij de PVV*, 52.

⁶³ Meeus, 'Haagse invloeden'; Polman, 'Teveel om één man gebouwd'; Heijmans, 'Charmante bullebak'; Derksen, "Ik ben gek op Geert"; 'Brinkman', *Nederlands Dagblad* (13 mei 2010); 'Brinkman: Wilders wil macht behouden', *NRC Handelsblad* (3 november 2010).

de rondte dat Brinkman het democratiseringsproces uit eigen belang op gang bracht, aangezien hij laag op de lijst werd gezet nadat hij negatief in de media werd neergezet door buitensporig gedrag.

Ook Van Vliet, die vier jaar lang bij de PVV zat, klapte uit de school over Wilders en de PVV, waarbij hij in een interview met *Dagblad de Limburger* stelde dat Wilders het boegbeeld is van de partij, met om hem heen een vaste achterban. De partij zou een hoop los zand zijn, bestaande uit een hoop schreeuwers, zonder invloed, die met niemand wilden samenwerken. In een interview met *Elsevier Weekblad* verklaarde hij: “De PVV doet niet aan inhoudelijke innovatie en evenmin aan personele innovatie. Altijd worden dezelfde mensen en medewerkers verkiesbaar gesteld, want van nieuwkomers staat de loyaliteit aan Geert niet vast. Er is ook geen onderlinge communicatie en geen organisatie. Bespreken fractieleden iets met elkaar zonder dat Geert het weet, dan is het meteen een samenzwering tegen hem.”⁶⁴

De gebrekkige communicatie en het amateurisme van de organisatie worden beaamd door Geurtsen. De gemeenteraadsverkiezingen van 2010 werden bijvoorbeeld georganiseerd en geleid door een 21-jarige stagiaire. Vossen constateerde verder dat het campagnevoeren doordrenkt was van simplisme en amateurisme. De campagne vond bijvoorbeeld voornamelijk online plaats in de vorm van goedkope video's. Vrijwilligers kregen, op een paar posters na, geen praktische informatie. Ook ontvingen ze naderhand geen bedankbrief. Geurtsen bespeurde daarnaast een sterke interne geheimzinnigheid binnen de organisatie. Bij medewerkersborrels op het Plein werd nauwkeurig de aanwezigheid en de geconsumeerde drankjes bijgehouden. Geurtsen vermoedde dat Wilders bang was voor loslippigheid. Gedurende de borrel werd geklaagd over de geheimzinnigheid binnen de PVV. Collega's werden verboden elkaar te vertellen wat hun huidige werkzaamheden waren.⁶⁵

In zijn boek *De schijn-élite van de valse munters* verdedigde Bosma de alleenheerschappij van Wilders en diens ledenloze partij, want “... het scheelt een hoop gedonder.” Er kan een eenduidige lijn worden uitgezet en vijandelijke overnames worden voorkomen. Hiermee stond Bosma lijnrecht tegenover Brinkman, waardoor laatstgenoemde verbeet reageerde in de media: “Democratisering van de PVV wordt intern besproken na onderhandelingen en daarna publiek gemaakt. Bosma praat voor zijn beurt en frustreert proces.”⁶⁶

Ook andere loyale medewerkers verdedigden Wilders' leiderschap en de interne organisatie. In een interview met *Trouw*, uit 2007, legde Graus uit dat het grootste verschil tussen de LPF en de PVV Wilders zelf is. Zonder Fortuyn viel de LPF snel uit elkaar, terwijl de PVV haar leider nog had. De partij bouwde daarop. Graus vond Wilders fantastisch, want hij nam de hele fractie op sleeptouw.⁶⁷ Op de

⁶⁴ Peter Kamps, ‘Knuffelbeer aan het Binnenhof’, *Dagblad de Limburger* (17 februari 2018); Eric Vrijzen, ‘PVV duikt weg in onzin’; *Politiek / Hoe Tweede Kamerlid Roland van Vliet wegsloopt uit de PVV na de 'Marokkanen'-uitspraak van Geert Wilders*. ‘Bespreken fractieleden iets zonder dat Geert het weet, dan is het meteen een samenzwering tegen hem.’, *Elsevier Weekblad* (5 april 2014).

⁶⁵ Geurtsen, *Undercover bij de PVV*, 38; 82; Vossen, *Power of populism*, 94.

⁶⁶ Bosma, *Schijn-élite van de valse munters*, 213-217; Romana Abels, ‘Tweede man: PVV blijft partij zonder leden; Martin Bosma wil geen democratisering’, *Trouw* (27 september 2010).

⁶⁷ Jan Kleinnijenhuis, ‘Desnoods tot op de barricaden’, *Trouw* (3 januari 2007).

opmerking over de PVV als strak geleide gesloten bolwerk reageerde Graus ontkennend. Het zou geen Noord-Koreaans regime zijn binnen de fractie en hij zou juist veel vrijheden hebben.⁶⁸ Ook PVV'er van het eerste uur en voormalig Europarlementariër Barry Madlener noemde Wilders de natuurlijke spil van de partij. "Hij is de coach van de fractie met zijn ervaring als Kamerlid. Daar hebben we enorm veel aan."⁶⁹ In 2010 stelde Madlener dat de fractie niet bestaat uit een aantal jaknikkers: "Wilders' leiderschap is sterk en hij bezit enorme politieke talenten, wat goed onderkend wordt door de fractie; je moet van goede huizen komen om een betere koers dan Wilders te signaleren."⁷⁰ Ook Agema reageerde ontkennend op het negatieve beeld van de PVV. Wilders heeft volgens Agema de meeste ervaring en is de partijleider, hierdoor heeft hij de meeste invloed. Echter kan iedereen in de fractie zeggen wat die wil.⁷¹ Tomlow, die zich in 2009 nog positief uitte ten aanzien van het leiderschap binnen de PVV, stelde dat er onder Wilders een ijzeren discipline heerste, waarbij de leider als een schoolmeester alles strak geregeld had. Agema bevestigde de discipline. "We komen afspraken na. Dat heeft Geert ons goed bijgebracht."⁷²

De ooggetuigenverklaringen van (voormalige) medewerkers ontwaren een rode lijn met betrekking tot de vormgeving van Wilders' leiderschap. Angst lijkt een bouwsteen en bindmiddel te zijn voor de interne organisatie en structuur van de partij. Middels het afwijzen en afstraffen van kritiek, de verdeel en heers methode, het behoud van afhankelijkheidsrelaties en de muur van vertrouwelingen en jaknikkers wordt bewust een angstcultuur geconstrueerd waardoor de hoge positie van de partijleider gewaarborgd wordt en medewerkers volzaam blijven. Hieruit volgt een centralistische en hiërarchische alleenheerschappij waarbinnen het democratische gehalte laag wordt gehouden. Loyale werknemers ontkennen de negatieve uitlatingen van dissidenten en ogen waardering uit te spreken over de leiderschapsstijl van Wilders en de gang van zaken binnen de partij. De politieke bekwaamheid en ervaring van Wilders wordt beschouwd als ongeëvenaard. Tegenspraak en kritiek zou zodoende weinig toevoegen binnen de organisatie.

Onbetwiste loyaliteit

Europarlementariër Erik Meijer maakte een vergelijking tussen de communist Henk Sneevliet (1883-1942), die de Revolutionair Socialistische Arbeiderspartij (RSAP) oprichtte, en Marijnissen. Meijer sprak in de jaren '60 een aantal overlevenden van de RSAP en kwam daarbij tot de conclusie dat zij Sneevliet ervaren hadden zoals sommigen Marijnissen hadden ervaren: zowel de goede als de slechte

⁶⁸ Van Keken, 'Ik vertrouw dieren meer dan mensen'.

⁶⁹ Kleinnijenhuis, 'Desnoods tot op de barricaden'.

⁷⁰ Parlement.com, 'B. (Barry) Madlener', https://www.parlement.com/id/vhfz2w3q4zho/b_barry_madlener (geraadpleegd op 25 februari 2019); Han Dirk Hekking en Martin Visser, 'Ik kan me niet altijd vinden in de scherpe toon, maar soms is het nodig om in het debat tot de kern te komen', *Het Financieele Dagblad* (30 oktober 2010).

⁷¹ Van Soest, 'Ambitieuze en achterdochtig'.

⁷² Herman Staal, 'Daar gaat Geert over'; Strak geleide PVV van Geert Wilders ontpopt zich tot klassieke oppositiepartij', *NRC Handelsblad* (7 maart 2009).

eigenschappen. Sneevliet had een bepaald wereldbeeld voor ogen en wist hoe dat bereikt kon worden, en welke veranderingen dienden plaats te vinden. De RSAP-leider was ongeduldig en had weinig consideratie met ‘kameraden’ die hem niet konden bijhouden, hetgeen hem moeilijk in de omgang maakte. De dominante opstelling werkte remmend voor bekwame mensen, niettemin bleef bewondering bestaan. Soortgelijke effecten herkende Meijer in Marijnissen. “Zijn inzet in de discussie formuleert hij vaak als een eindconclusie die niet voor tegenspraak vatbaar is.” Marijnissen vond de vergelijking vermakelijk, maar persoonlijk zou die behoedzaam omgaan met het toedichten van alle goede en slechte eigenschappen van iemand.⁷³

Het ongeduld en de dominante opstelling werd door meerderen bevestigd. Voormalige extern-adviseur van de SP, Niko Koffeman, verzuchtte zich over de omgang met Marijnissen, gezien de hoge eisen die hij zichzelf oplegde, die vervolgens van diens medewerkers geëist werden. Bij het niet nakomen van afspraken of bij signalen van luiheid zouden ergernissen en boosheid Marijnissen niet onbekend zijn. Koffeman stelde: “Hij is een enorme workaholic en een control freak.” Marijnissen zou echter pogen op een leuke manier met iedereen omgaan, “maar stelt eisen die voor veel mensen te hoog gegrepen zijn.” In *De lange mars van Jan Marijnissen* werd dit beeld bevestigd; Marijnissen zou in de Oss-jaren al volledige inzet van zichzelf en van andere hebben geëist.⁷⁴

Marijnissens barse leiderschapsstijl werd niet door iedereen gewaardeerd. Voormalig Tweede Kamerlid Ali Lazrak ergerde zich aan het ‘dictatoriale’ -en ‘recht-voor-z’n-raap’ optreden van de SP-leider, waardoor conflicten tussen hen onvermijdelijk bleken. Bij een verzoek aan Lazrak of hij op een bijeenkomst in Utrecht wilde spreken, voegde Marijnissen eraan toe: “Dan doe je ook eens wat.” Bij een andere gelegenheid: “Ali, je zit bij de beste partij van Nederland en je verdient het niet.” Dit soort uitspraken stak Lazrak en hij voelde zich onbeschoft behandeld en geschoffeerd. Voormalig Kamerlid Piet de Ruiters kreeg een burn-out door de zware werkdruk. De Ruiters stelde in een interview: “Jans manier om met collega's om te gaan werkt niet bij iedereen. Dat werkt bij Ali niet en eerlijk gezegd: ook bij mij niet.” De omgang met collega's werd eveneens geïllustreerd aan de hand van een fragment van een documentaire van *Dokwerk*, waarin Marijnissen en Kant discussieerden over een interpellatiedebat van Kant. De uitzending van het fragment, dat als trailer fungeerde, wekte klaarblijkelijk verbazing op in de media, gezien Marijnissens ‘bullebakwaliteiten’. Marijnissen stelde dat de documentaire een verkeerd beeld schetste, aangezien de indruk gewekt werd dat de leider zich overal mee bemoeide en de fractie strak in de hand hield. “Daar zou ik niet eens de tijd voor hebben”, stelde hij. De individuele vrijheid van handelen zou bij de SP groter zijn dan in andere fracties, wierp Marijnissen op.⁷⁵

Voormalig SP Statenlid Hans de Boer bespeurde eveneens de harde communicatiestijl van Marijnissen, die “in interne discussies graag keihard uit de hoek mag komen.” Bovendien werd gesteld

⁷³ Kagie, *De socialisten*, 102-103.

⁷⁴ Ibidem, 120; KRO, ‘De lange mars van Jan Marijnissen’, documentaire (2007).

⁷⁵ Kagie, *De socialisten*, 21; 104-105; 139; Jaco van Lambalgen, H. van Soest, ‘Achtergrond Ali Lazrak - Op weg naar volwassenheid krijgt SP problemen als andere partijen’, *De Gelderlander* (19 januari 2004); Roelf Jan Duin, ‘Gastarbeider, radiomaker, Kamerlid en dissident’, *Het Parool* (15 juni 2016).

dat de leider slecht kon omgaan met kritiek op hem of de werkwijze van de partij, dan zou die in een straatvechter veranderen. Dit leek enigszins tot uiting te komen in 2003, toen De Boer zichzelf als kandidaat voor het voorzitterschap opwierp. Halverwege de toespraak op het congres omtrent het voorzitterschap interrumpeerde de withete SP-leider De Boer tweemaal vanuit de zaal. De Boer liep na zijn toespraak terug naar zijn plek, pal achter Marijnissen, waarna die zich omdraaide en gezegd zou hebben: “Klootzak, jij hebt je hele leven nog nooit wat gepresteerd.”⁷⁶

Deze situatie kenmerkt het gegeven dat Marijnissen een harde communicatiestijl hanteerde, waarbij zijn emoties de boventoon konden voeren. Gesthuizen beschreef een discussie tussen de leider en een medewerker, waarbij de betreffende medewerker voet bij stuk hield, waardoor Marijnissen zijn kritiek steeds persoonlijker maakte. Het punt werd bereikt dat de medewerker brak en huilde, waarna Marijnissen zijn toon niet wijzigde, maar haar af bleef branden. Marijnissen zette zijn zin uiteindelijk door. Later volgde een gesprek tussen Gesthuizen en van Velzen, waarbij de harde omgangsvormen aan bod kwamen, alsook de hardheid van Marijnissen en de volle laag die hij soms gaf aan medewerkers. Beiden kwamen tot de conclusie dat het in het geval van de medewerker, onterecht was. Ook zou Marijnissen bij een gemaakte fout omtrent een stemmingslijst geïrriteerd zijn geraakt, waarna Kant opmerkte dat het werk secuur gedaan wordt, maar dat er iets over het hoofd was gezien. Marijnissen bulderde: “Over het hoofd zien, over het hoofd zien. Wie kijken er tegenwoordig dan naar die stemmingslijst? Drie vrouwen!” Een golf van verontwaardiging zou door de fractie klinken, maar verdween snel; men bracht dit soort taferelen binnen de partij aldus niet ter sprake, stelde Gesthuizen.⁷⁷

Deze constatering vindt aansluiting bij algemene kritiek die Gesthuizen uitte over de SP: “loyaliteit aan de partij en de leider wordt het meest van alles gewaardeerd.” Marijnissen zou in die partijcultuur toonaangevend zijn geweest. De vermeende autoritaire man zou volgens Gesthuizen teveel macht hebben, gezien zijn dubbelfunctie als zowel fractievoorzitter als partijvoorzitter. Tegengeluid zou bovendien niet getolereerd worden. Een ander kenmerk van deze veronderstelde partijcultuur is de angst en intimidatie die heersten binnen de partij, waar de groep als geheel verantwoordelijk voor was, stelde Gesthuizen. De groep toonde immers geen weerstand tegen Marijnissen, zoals onder meer bleek uit Gesthuizens optreden op een kandidatenweekend, waarbij ze applaus ontving. Marijnissen was ontevreden en maakte dat kenbaar, waarna de rest zich gelijk bij hem aansloot. In een interview beschreef Gesthuizen de mate waarin iedereen schikte naar Marijnissen; zodra de leider bulderde ontstond er eendracht. Bij de vraag van Gesthuizen aan een tweetal medewerkers, “hoe komt het dat iedereen het met Jan eens is?”, werd de gezamenlijke reactie gegeven: “Welkom bij de SP”⁷⁸ Loyaliteit aan de partij en de idealen werd zodoende vereenzelvigd met loyaliteit aan de leider, zoals het geschetste

⁷⁶ Kagie, *De socialisten*, 121-122

⁷⁷ Gesthuizen, *Schoonheid, macht, liefde*, 80-82; 105.

⁷⁸ Ibidem, 87; 114; Petra de Koning, “Zelf had ik eerst ook niet het lef ertegenin te gaan”, *NRC.NEXT* (2 september 2017); Jan Hoedeman, “Ziekmakend, nooit goed genoeg”, *AD* (1 september 2017); Evelien van Veen, “Niet alles is politiek”, *de Volkskrant* (23 december 2017).

beeld doet vermoeden. Angst leek hierbij als middel te fungeren waarmee eenheid geforceerd werd en loyaliteit aan de leider tot stand kwam.

De bronnen wekken echter niet de suggestie dat de interne organisatie volledig om één man was gebouwd. Partijbestuurder Herman Beekers, SP-lid van het eerste uur en onder meer oud-hoofdredacteur van partijblad *De Tribune*, was van mening dat Marijnissen constant zocht naar mensen die hem tegenspraken. Hij zou de fractie uitbreiden met sterke persoonlijkheden en geen “domme jaknikkers” die uit zouden voeren wat opgedragen werd. Marijnissen zou de nieuwe leden vervolgens gelijk op hun plek zetten en naar de partijlijn en de bijbehorende standpunten sturen. Hierdoor vervulde Marijnissen een soort dubbele rol, stelde Beekers. Ook Gesthuizen beaamde Marijnissens talent voor het verzamelen van de juiste mensen.⁷⁹

Desalniettemin werd de partij door een aantal SP'ers ervaren als ondemocratisch en centralistisch. Gesthuizen is daar een voorbeeld van. In haar strijd voor het voorzitterschap tegen de door Marijnissen voorgedragen Ron Meyer, pleitte ze voor minder centralisme en meer vertrouwen in de medewerkers. De SP zou een centralistische geleide partij zijn waarin te weinig inspraak was. Marijnissen stelde dat het democratische gehalte van de partij onovertroffen is, aangezien de partijraad het hoogste orgaan is. Een journalist van *de Volkskrant* wees er echter op dat elk besluit van die raad voorzien werd van een advies van een gezelschap vertrouwelingen, afkomstig uit het dagelijkse partijbestuur en de beide Kamerfracties. Vervolgens werd nagenoeg nooit afweken van het advies. Bovendien zijn partijbestuurders nog nooit democratisch verkozen.⁸⁰ Er lijkt zodoende sprake te zijn van een schijndemocratie. SP-gedeputeerde, uit Brabant, Johan van den Hout gaf het pleidooi dat Marijnissen als partijvoorzitter zou moeten opstappen, gezien diens autoritaire wijze van handelen en omgang met collega's. Bovendien zou Marijnissen het vrije debat binnen de SP hinderen; hij zou niet tegen kritiek kunnen. “Die man is zo autoritair, het is bij de wilde beesten af”, verklaarde Van den Hout.⁸¹

Deze standpunten jegens Marijnissens leiderschapsstijl en de vermeende ondemocratische interne organisatie kennen tegenstanders. Kant stelde, in het eerder besproken debat uit 2000, dat de partij juist zeer democratisch was, waarbinnen Marijnissen als coach fungeerde. De Wit was geraakt door de kritiek dat de partij niet democratisch zou zijn: “We zijn een open, democratische partij. Jan Marijnissen organiseert voortdurend tegenspraak. Iedereen kan zijn verhaal houden.” Daarnaast voorspelde De Wit dat de partij zonder Marijnissen overeind blijft; de structuur zou sterk zijn, “we hebben de boel zo georganiseerd dat elke afdeling weet waarvoor die werkt.”⁸²

⁷⁹ Kagie, *De socialisten*, 120-121; Gesthuizen, *Schoonheid, macht, liefde*, 154.

⁸⁰ Carolina Lo Galbo, “Ik ga er vol in”, *Vrij Nederland* (7 november 2015); Karl-Ernst Lutterkorst, ‘Hoog tijd dat SP in debat gaat met al haar leden’, *de Volkskrant* (18 september 2015).

⁸¹ Thijs Niemantsverdriet, ‘SP-gedeputeerde: Jan Marijnissen moet weg als partijvoorzitter’, *NRC Handelsblad* (5 maart 2015).

⁸² Hoedeman, ‘Agnes & Agnes’; Van Heese, ‘Jan de Wit’.

Hoewel de SP een tamelijk gesloten partij is, kan er op basis van bovenstaande niettemin een rode lijn bespeurd worden. De standpunten en interpretaties omtrent het leiderschap van Marijnissen variëren nogal, maar duidelijk is dat hij erg aanwezig was en een dominante stijl hanteerde. De dominantie zien sommigen als effectief en gunstig voor het succes van de partij. Anderen beschouwen Marijnissen hierdoor als autoritair en rechtlijnig. Loyaliteit aan de partij was de facto loyaliteit aan Marijnissen, waardoor het niet eenvoudig was kritiek te hebben. Eendracht binnen de SP was vaak de doelstelling, en hoewel inspraak, kritiek en eigenzinnigheid van medewerkers niet verboden was, werd dit al snel als bedreiging van de eenheid gezien. Zo werd de invulling, het behoud en de controle van die eenheid voorbeschikt aan Marijnissen. Angst lijkt hierbij tot op zekere hoogte een middel te zijn geweest om de hiërarchie binnen organisatie in stand te houden en medewerkers volgzzaam te houden.

TELEURSTELLING

De band tussen leider en volgeling is niet onbreekbaar. Sommige partijleden stappen op en de motieven die zij in het openbaar brengen kunnen mogelijk iets zeggen over het interne leiderschap. Juist in de teleurstellingen van medewerkers in hun leider kan soms het interne charisma worden herkend. Daarmee luidt de derde deelvraag als volgt: *In hoeverre zijn volgelingen teleurgesteld geraakt in hun leiders?*

Desillusie: de persoon, de politicus en beleid

Het is opvallend hoeveel dissidenten zich in boekvorm en in verklaringen in de media hebben uitgelaten over Wilders en de PVV. Zij willen blijkbaar de buitenwereld in kennis stellen van hun ontgoocheling. Vossen stelde dat dissidenten voornamelijk teleurgesteld zijn geraakt in Wilders als persoon. De aantrekkingskracht sijnpelde weg van het voormalige rolmodel en wordt nu beschreven als een op machtsbeluste manipulatieve narcist.⁸³

De dominante en zelfverzekerde leiderschapsstijl van Wilders lijkt in schril contrast te staan met zijn gedrag buiten het zicht van de fractie, met name in één op één situaties. Kortenoeven stuitte op een dergelijke situatie nadat Graus Wilders op deloyale wijze gepasseerd had met betrekking tot interne discussies over ritueel slachten. Op neurotische en onrustige wijze zou de leider al kettinggrokend vertwijfelt het advies van Kortenoeven vragen, teneinde het tij te keren. Bij een discussie tussen Hernandez, Van Vliet en Wilders, in diens werkkamer, zou de leider stil zijn gevallen, waardoor de indruk gewekt werd dat hij niet kon omgaan met situaties die hij niet onder controle had. Ook zou Wilders hebben medegedeeld aan de fractie bang te zijn voor een veroordeling waardoor die in hoger beroep zou moeten gaan. Dit strookte niet met Hernandez' verwachting dat Wilders overtuigd was van vrijspraak. Van Bommel bevestigde dit geschetste contrast. Zou Wilders in de plenaire zaal nog schitteren, veranderde die in zijn kantoor in een onzekere man. De vermeende kettingroker zou een medewerker bijvoorbeeld vol zenuwen aankijken en vragen: "Wat moeten we nu?" Van Bommel beschreef dit als een man zonder visie of een plan. Als een angstig en argwanende leider zou Wilders met bezwete handen de touwtjes vast proberen te houden. Tomlow stelde, in de studie van Vossen, dat Wilders er fysiek en mentaal vaak doorheen zat, waarna Bosma hem weer diende op te pepen.⁸⁴

Mogelijk liggen de wortels van dit geschetste beeld in de veranderingen die Wilders doormaakte met betrekking tot zijn privéleven, stelde Van Bommel. Wilders leed immers een afwijkend bestaan ten gevolge van de constante bewaking, waardoor zijn vrijheden en keuzes sterk ingeperkt zijn. Mogelijk is hij vervreemd geraakt van normale omgangsvormen.⁸⁵ Dit lijkt een discutabele conclusie. Vossen stelde, aan de hand van verschillende verklaringen, dat Wilders geen 'peoplemanager' is. Gedurende zijn

⁸³ Vossen, *Power of populism*, 93.

⁸⁴ Hernandez, *Wilders ontmaskerd*, 85-87; Van Bommel, *Ring van discipelen*, 50;52; AVRO, 'Wilders' wereld', documentaire (2014); Vossen, *Power of populism*, 92.

⁸⁵ Van Bommel, *Ring van discipelen*, 48-49.

aanstelling bij de VVD hield Wilders zich afzijdig van de buitenwereld; hij sloot zich praktisch gezien op in zijn kantoor waar die lange dagen maakte. Eenzelfde werkethiek verlangde hij van zijn medewerkers. Een anonieme geïnterviewde stelde dat men snel moest opdraven bij een oproep van Wilders, ongeacht waar men was. “Al zijn persoonlijke medewerkers kregen vroeg of laat een burn-out.” Verder interesseerde Wilders zich nooit in persoonlijke levens en vermeed hij sociale situaties, aldus Vossen. Driessen beschreef Wilders als sociaal gestoord, aangezien hij enkel over politiek kon praten en geen andere hobby’s of interesses had. Zijn geuite interesses op Twitter, in voetbal en darten, waren geveinsd. Ook zou die oncomfortabel worden van contact met ‘gewone’ mensen.⁸⁶ Bontes bevestigde dit in *Wilders’ wereld*, waarin gesteld werd dat Wilders persoonlijk leidinggeven niet prettig vond. PVV Kamerlid André Elissen trok eenzelfde conclusie en constateerde daarbij dat Wilders niks had met organisatieontwikkeling.⁸⁷

Wilders lijkt enigszins antisociaal gedrag te vertonen. Sommigen ervaren Wilders’ afwezigheid daarnaast als een minachting van het personeel. Dit is niet waar ze vooraf op gehoopt hadden en stuitten hiermee dus op teleurstelling. Ook Hernandez beschreef bijvoorbeeld de veelvuldige afwezigheid van Wilder, waarbij dit voornamelijk als onvermogen tot het geven van leiderschap en minachtig van Kamerleden en derden beschouwd werd. Meer dan de helft van de Kamerleden en beleidsmedewerkers vervulden hun werkzaamheden in ‘gebouw H’ op de vierde verdieping. Wilders heeft dit nooit bezocht, ondanks meerdere verzoeken van Kamerleden en een eigen plechtige belofte van Wilders om langs te komen. Geurtsen heeft gedurende haar ‘stage’ Wilders slechts twee keer gezien, en heeft hem nooit gesproken. Ook stelde Hernandez in een interview dat Wilders nooit de telefoontjes, e-mailtjes en sms’jes van de PVV-Kamerleden beantwoordde, waarna vervolgens wel de hele fractie werd gemaïld met de uitnodiging voor de Efteling.⁸⁸

Hernandez en Kortenoeven, die zich met volle moed aansloten bij Wilders, raakten volgens eigenzeggen gaandeweg teleurgesteld in Wilders. De PVV-voorman is volgens Kortenoeven ongeschikt om de strijd te leiden tegen de gevaren van Europese Unie en de Islam. Wilders heeft simpelweg niet de integriteit en de intellectuele - en managementcapaciteiten waarover een leider dient te beschikken. De PVV-leider zou slechts beschikken over zelfoverschatting, hoogmoed en machtswellust. Zoals eerder aan bod kwam was Brinkman bijvoorbeeld teleurgesteld in de gebrekkige democratie en transparantie van de partij, waarbij Wilders zich verzette tegen hervormingen, alsook Bosma. De Mos had de verwachting dat Wilders Nederland beter ging maken, maar daar had die zich naar eigen zeggen lelijk in vergist.⁸⁹

⁸⁶ Vossen, *Power of populism*, 91.

⁸⁷ AVRO, ‘Wilders’ wereld’, documentaire (2014).

⁸⁸ Hernandez, *Wilders ontmaskerd*, 80; 83; Geurtsen, *Undercover bij de PVV*; Margreet van Beem, D. Jongejan, ‘Wilders kent Henk en Ingrid niet eens’, *AD/Rotterdams Dagblad* (4 juli 2012).

⁸⁹ Polman, ‘PVV teveel om één man’; ‘De wijsheid ligt op straat’; Hernandez, *Wilders ontmaskerd*, 11-12; Vossen, *Power of Populism*, 92.

Ook Van Bommel stelde in zijn boek dat Wilders daadwerkelijk leiderschap ontbeerde. Volgens Van Bommel was het een dictatoriale leider die zeer achterdochtig, angstig en wantrouwig was. Wilders zou verder geen geboren leider zijn: “hij is besluiteloos en is geen bindend persoon.” Conflicten werden vermeden uit angst voor confrontaties. Van Bommel stelde verder dat Wilders niet de held was waar men op gehoopt had. Wantrouwen, paranoia en erbarmelijk leiderschap typeerde hem: “Een man die eigenlijk psychisch niet helemaal in orde lijkt te zijn...” Ook contrasteerde Van Bommel Fortuyn en Wilders, waarbij hij eerstgenoemde beschouwde als een emotionele man die zich oprecht boos maakte over de toestand van Nederland. Die emotie en gedrevenheid heeft die nooit bij Wilders ontwaart; hij bleek een opportunist te zijn. Verder kwam Van Bommel tot de conclusie dat Wilders een totaal gebrek aan politieke loyaliteit naar fractieleden had.⁹⁰

Naast teleurstelling in de persoonlijkheid, de minachting van medewerkers en het leiderschap van Wilders, bestond teleurstelling over de gewijzigde ideologische en beleidsmatige koers van de partij. Het electoraat werd immers boven alles gesteld door Wilders. Het zou volgens Hernandez steeds meer een linkse partij worden met een ‘gebroken geweeftjes’ mentaliteit. Defensie moest het aldus bovenal ontgelden, aangezien ‘Henk en Ingrid’ daar niks mee hadden. In een interview werd gesteld dat Wilders een soort ‘pim-pam-pet’ deed met de staatsveiligheid. Overigens zou Wilders ‘Henken Ingrid’ niet eens kennen: “Geert is de feeling met de maatschappij totaal kwijtgeraakt en is totaal vervreemd van de werkelijkheid.”⁹¹

De teleurstelling in de door Wilders bepaalde koers en standpunten van de partij was voor Van Klaveren eveneens de reden om te breken met de partij. Van Klaveren sprak zich in interviews rondom zijn vertrek in 2014 milder uit over Wilders dan zijn ex-collega’s. Hij was niet weggegaan met ruzie en heeft Wilders niet ervaren als een tiran; politiek gezien zaten ze echter niet meer op één lijn. Opgemerkt dient de worden dat Van Klaveren in het onderzoek van Vossen betrekkelijk kritischer was ten aanzien van Wilders, zoals in het vorige hoofdstuk besproken werd.⁹² In de media verklaarde Van Klaveren dat de partij zou verlinksen, waarbij veiligheid en defensie dienden in te schikken voor een linkse sociaaleconomische koers. Dit werd afgedaan als een tijdelijke oplossing. Voor Van Klaveren bleek dat ijdele hoop. De ‘minder minder’ uitspraak van Wilders was het teken dat zij ideologisch gezien teveel verschilden, waarna Van Klaveren de partij verliet. Eenzelfde situatie ontstond ten aanzien van Van Vliet, die stelde dat de leider steeds extremere standpunten ging innemen, waarna een loyaliteitsconflict ontstond. Moreel gezien kwam die op een glijbaan.⁹³

⁹⁰ Van Bommel, *Ring van discipelen*, 37; 48; 60; 213-214.

⁹¹ Hernandez, *Geert Wilders ontmaskerd*, 14; 212; 224; 228; Bart Zuidervaart, “We wilden een frontale aanval, niet vertrekken via de achterdeur”, *Trouw* (2 januari 2013); Van Beem, ‘Wilders kent Henk en Ingrid niet eens’.

⁹² Vossen, *Power of populism*, 91.

⁹³ Jan Hoedeman, R. Meijer, “Geen inhoud meer, louter slogans. De PVV loopt zo vast”, *de Volkskrant* (15 april 2014); Romana Abels, ‘Joram van Klaveren: ‘De PVV is veel te links’’, *Trouw* (7 april 2015); Carla Joosten, ‘Rechtser dan de VVD, netter dan de PVV’, *Elsevier Weekblad* (28 maart 2015); Kamps, ‘Knuffelbeer’; Vrijsen, “PVV duikt weg in onzin”.

Alles bij elkaar genomen dient opgemerkt te worden dat teleurstelling ook kon voortkomen uit eigen gebrek aan kennis en ervaring van PVV-Kamerleden. In *De puinhopen van Recht* stelde een partijlid bijvoorbeeld dat veel dissidenten verwachtten dat Wilders altijd tijd voor ze zou hebben. Aangezien het niet zo verliep begonnen velen onderling hun ongenoegen uit te spreken. Ze begrepen met andere woorden niet hoe het werkte binnen een fractie. Hieruit volgde teleurstelling aangezien de realiteit niet strookte met hun verwachtingen.⁹⁴

De aanvankelijke aantrekkelijkheid die als bindmiddel fungeerde tussen Wilders en zijn volgelingen leek mettertijd te zijn verdwenen. De hoge verwachtingen met betrekking tot Wilders voldeden niet aan diens daadwerkelijke leiderschap en persoonlijkheid. Dit gold ook voor de daaruit vloeiende interne organisatie en de beleids- en ideologische koers binnen de PVV. Het electoraat en het behoud van de parlementaire macht worden boven de beweerde ideologie en standpunten geplaatst. Het antisociale gedrag, minachting van werknemers en slecht leiderschap waren zodoende voor de meeste dissidenten de grootste bronnen van teleurstelling. Het aanvankelijke opgebouwde interne charisma was grotendeels gebaseerd op de toegedichte 'bovenmenselijkheid' en de emotionele betrokkenheid van medewerkers, maar dit lijkt gedeeltelijk in de loop der tijd minder te zijn geworden.

Rigide discipline

Teleurstelling in Marijnissen is onder meer te bespeuren onder oud SP-leden van de gemeente Oss, waar Marijnissen eveneens als leider optrad. Voormalig SP'er Henk Bouwens stelde bijvoorbeeld dat veel mensen op Marijnissen zijn afgeknapt, waarna ze de partij verlieten. In de beginjaren was zijn communicatiestijl bovendien nog harder. Daarnaast haakte men af wegens de vereiste en verwachte discipline, die door Marijnissen werd ingesteld. Willem Bouwens stelde: "Jan was aan de ene kant heel belangrijk voor de groei van de afdeling, maar hij heeft tegelijkertijd een aantal lijken achtergelaten." De ongenueanceerde communicatiestijl en hoge eisen die Marijnissen stelde aan SP'ers deed tevens Tiny Romme besluiten de partij te verlaten. Jarenlang had hij zijn woning, waar die woonde met zijn vriendin, beschikbaar gesteld voor de partij. Marijnissen zou in een gesprek met iemand verklaard hebben dat de relatie van Romme verbroken zou moeten worden, wat voor Romme de doorslag gaf de partij te verlaten. Marijnissen ontkende dit. Echter, er zouden soortgelijke verhalen de rondte zijn gegaan.⁹⁵

De eerder besproken Lazrak en de Ruiters waren teleurgesteld in het feit dat ze onbeschoft behandeld en geschoffeerd werden door de dominante en autoritaire Marijnissen. Gestuizens teleurstelling komt voornamelijk voort uit de partijcultuur waarbij loyaliteit aan Marijnissen impliciet als hoogste goed werd gezien en afwijkende meningen of standpunten afgeslagen werden.

⁹⁴ Aalberts, *De puinhopen van rechts*, 93.

⁹⁵ Slager, *Geheim van Oss*, 437; KRO, 'De lange mars van Jan Marijnissen', documentaire (2007).

Teleurstellingen in Marijnissen zijn minder aanwezig dan bij Wilders. Dit is niet verwonderlijk, aangezien de verwachtingen van Wilders hoger lagen. De band tussen leider en volgeling, die voornamelijk gebaseerd is op een toegedichte ‘bovenmenselijkheid’, blijft zodoende tamelijk intact.

VERGELIJKING EN ANALYSE

Dit hoofdstuk zal zich buigen over de opgedoken toegedichte leiderschapseigenschappen, waarbij een vergelijking tussen Wilders en Marijnissen zal plaatsvinden.

Bij de beantwoording van de eerste deelvraag, ‘*Welke eigenschappen en kenmerken maakten de leiders aantrekkelijk voor volgelingen?*’, werd besproken dat Wilders’ toegedichte eigenschappen en kenmerken voor een deel voldoen aan het eerste en het derde criteria van intern charisma, namelijk: het geloof van volgelingen dat de leider enigszins bovenmenselijk is en gedreven wordt door een speciale missie en/of unieke eigenschappen bezit (1) en een emotionele betrokkenheid met betrekking tot de leider onder volgelingen (2).⁹⁶ De aanvankelijke geconstrueerde band tussen Wilders en zijn volgelingen berust klaarblijkelijk voornamelijk op de initiële indruk die hij maakte op medewerkers. De PVV-voorman zou als onbevreesde, bekwame en eigenzinnige politicus Nederland redden van de ondergang. Een belangrijk detail hierbij is dat individuen zich omwille van de leider aansloten bij de PVV, waarbij sommigen bereid waren een goede loopbaan op te offeren. Ook is er vanaf de rechtszaak een emotionele betrokkenheid omtrent Wilders zichtbaar. Bovendien werd de leider bewonderd om zijn afwijkende en zwaarbeveiligde levensstijl. Hij bracht zodoende persoonlijke offers waarvoor die gerespecteerd werd. Tot slot bestaan er zakelijke motieven die medewerkers bewogen hebben zich bij Wilders aan te sluiten. Er bestond een ideologische verwantschap tussen bijvoorbeeld Wilders, Bosma en Agema.

Ook Marijnissens toegedichte eigenschappen en kenmerken kwamen overeen met het eerste criterium van intern charisma. Zijn band met volgelingen lijkt echter een ander ontstaanspunt te kennen; medewerkers sloten zich niet aan bij de SP omwille van de leider. Van linkse partijen werd wel eens gesteld dat het programma of de ideologie belangrijker werden geacht dan de leider.⁹⁷ Speculatief kan gesteld worden dat dit ook voor de SP gold. Partijleden die vervolgens met de leider in aanraking kwamen dichtten verschillende eigenschappen en kenmerken aan Marijnissen toe. De SP-voorman, die ook wel getypeerd werd als ‘de grote eik’, werd gewaardeerd om zijn effectieve en snelle manier van handelen, denken en communiceren. Ook bezat hij een sterke overredingskracht. Daarnaast werd de groei en bloei van de SP hem toegeschreven, waaruit waardering en bewondering volgde. Hoewel Daan Monjé de oprichter was van de SP, was Marijnissen verantwoordelijk voor het grootste electorale succes van de partij.⁹⁸

De tweede deelvraag, ‘*Hoe gaven de leiders hun interne leiderschap vorm*’, ontwaarde Wilders’ autocratische leiderschap, waaruit een centralistische organisatie ontstond waarin Wilders als een soort Zonnekoning regeerde, omringd door een groepje vertrouwelingen die zijn macht in stand hield. De meeste geïnterviewde dissidenten stonden buiten deze ‘inner circle’ en werden met wantrouwen

⁹⁶ Eatwell, ‘Right-wing charisma?’, 18.

⁹⁷ Van der Steen, *Het charisma van Henk Sneevliet*, 596.

⁹⁸ Kagie, *De socialisten*, 32-37.

willekeur behandeld. Onder meer middels een afhankelijkheidsrelatie werd angst gezaaid binnen de partij, wat als bindmiddel fungeerde. Wilders kon medewerkers ‘maken’ of ‘kraken’ en had daardoor veel macht over hen. Daarnaast ging de PVV-voorman minachtend om met zijn medewerkers en wist geen waardering uit te spreken voor de offers die zij maakten voor hem en de partij. Daarbij ondervonden partijleden echter wel negatieve beoordelingen vanuit de omgeving. Baanperspectieven voor ex-PVV’ers zijn bijvoorbeeld niet gunstig. Dit versterkte overigens de mate waarin medewerkers afhankelijk waren van Wilders. Zoals eerder besproken, aan de hand van *De puinhopen van rechts*, konden een gebrek aan politiek inzicht en ervaring soms ook teleurstelling in de hand werken. Wellicht dat zij bij andere fracties op eenzelfde wijze ontgoochelt zouden zijn geraakt over het leiderschap.

De aanvankelijke aantrekking fungeerde als bindmiddel tussen leider en volgeling. De initiële band bleek bij sommigen echter niet bestand te zijn tegen de wijze waarop Wilders zijn leiderschap vormgaf, de partijstructuur vormde, een angstcultuur creëerde, het beleid vormde en hoe hij in de persoonlijke omgang was. Als dit eenmaal duidelijk werd verdween de aantrekkingskracht als sneeuw voor de zon, zoals bleek uit de beantwoording van de derde deelvraag: *‘In hoeverre zijn volgelingen teleurgesteld geraakt in hun leiders?’*

Ook de wijze waarop Marijnissen zijn interne leiderschap vormgaf leidde tot kritiek en teleurstelling. Hoewel Marijnissen bewonderd en gewaardeerd werd, bestond er kritiek op zijn barse en harde interne leiderschap. Hij schroomde niet betrekkelijk ongenueanceerd en op driftige wijze zijn standpunt uit te dragen en op te dringen. Loyaliteit en volgzzaamheid aan de leider leken bovendien impliciete vereisten te zijn voor medewerkers. Het democratische gehalte binnen de organisatie oogt tamelijk laag. Teleurstelling kwam voornamelijk tot stand door de hoge verwachtingen en eisen van Marijnissen, en de dominantie waarmee de leider optrad. De teleurstellingen onder volgelingen bleken echter van minder grote omvang dan bij de Wilders’ volgelingen. Dit zou een gevolg kunnen zijn van de minder hoge verwachtingen van de leider waarmee ze hun politieke carrière bij de SP begonnen. De SP was immers niet het product van Marijnissen en de partij is vervlochten met een socialistische ideologie waar men zich mogelijk mee identificeerde.

Een bestanddeel van het interne charisma van beide leiders lijkt te bestaan uit hun toegedichte ‘bovenmenselijkheid’. Ze werden ervaren als personen met unieke eigenschappen die een missie hadden, waardoor ze boven de rest uitstaken. Ze waren bijvoorbeeld intelligenter, getalenteerder, doelgerichter of hadden meer visie dan het gemiddelde partijlid. Bij Marijnissen lijkt, alles bij elkaar genomen, deze toegedichte eigenschappen sterker aanwezig. Een aantal dissidenten van Wilders zijn immers teleurgesteld geraakt in diens persoonlijke eigenschappen. Madlener stelde echter bijvoorbeeld dat de politieke talenten van Wilders moeilijk te evenaren zijn. De toegedichte eigenschappen met betrekking tot Wilders zijn met andere woorden niet compleet verdwenen in de loop der tijd.

Wilders wist bovendien zijn medewerkers dusdanig te inspireren dat er een sterke band ontstond. Er was een emotionele betrokkenheid zichtbaar tijdens de rechtszaak. Dit maakte Wilders mogelijk een

bindend persoon binnen de partij. Een veroordeling voor Wilders werd immers beschouwd als een veroordeling voor iedereen.

Verder lijken er overkomsten te bestaan over de persoonlijke offers en verdiensten die beide leiders gebracht hebben voor hun partij. Marijnissen en Wilders werden bijvoorbeeld beide het grootste succes van de partijen toegeschreven. Beide leiders eisen veel van hunzelf en zijn als ‘workaholics’ beschreven. Wilders kan zich bovendien de rest van zijn leven niet meer in het openbaar vertonen zonder zware beveiliging. Hieruit ontleen ze aanzien en respect. Er zijn immers maar weinig mensen die hun hele leven wijden aan een politieke partij. De verdiensten en offers van de leiders behelzen zodoende een bestanddeel van hun interne charisma.

Het interne leiderschap lijkt voor een deel te bestaan uit bovenstaande toegedichte positieve leiderschapseigenschappen. Daarnaast zijn bij beide leiders negatieve toegedichte leiderschapseigenschappen aan het licht gekomen. Angst werd bijvoorbeeld bewust als middel gebruikt om loyaliteit aan de leider te af te dwingen en eenheid binnen de partij te creëren. Wilders en Marijnissen zijn daarnaast beide veeleisend, autoritair en dominant. Hierin schuilt overigens een interpretatieverschil: wat bijvoorbeeld voor de een daadkrachtig is, kan voor de ander dominant zijn. De grens tussen intern charisma en angst is zodoende dun.

CONCLUSIE

Zoals onder meer Taggart en Mudde stelden zijn populistische partijen na het initiële electorale succes vaak niet levensvatbaar doordat zij in essentie politieke instituties verwerpen. Bovendien zouden succesvolle externe leiders doorgaans slechte interne leiders zijn. Dit maakten de PVV en de SP interessante casestudies, gezien hun electorale succes en hun lange bestaan. De onderzoeksvraag luidde derhalve als volgt: *Welke invloed heeft het interne leiderschap van Geert Wilders en Jan Marijnissen gehad op het voortbestaan van respectievelijk de Partij voor de Vrijheid (PVV) en de Socialistische Partij (SP)?*

De beantwoording hiervan geschiedde aan de hand van een drietal deelvragen die in het voorgaande hoofdstuk behandeld zijn. Al met al kan gesteld worden dat het succes van beide partijen toegedicht kan worden aan het interne leiderschap van Wilders en Marijnissen. Zij waren succesvol in het in leven houden van respectievelijk de PVV en de SP, ook na de electorale overwinning die de leiders teweegbrachten. Dit vindt aansluiting bij de analyse van De Lange en Art. Zij ondervonden dat nieuwe partijen niet genoeg hebben aan slechts een charismatische leider die het electoraat achter zich krijgt. Gedegen intern leiderschap, waarbij leiders onder andere dienen te beschikken over intern charisma, is cruciaal voor het voortbestaan van partijen, stelden zij.⁹⁹

De aanwezigheid van intern leiderschap lijkt bij Wilders en Marijnissen aldus eveneens het geval te zijn. De toegedichte eigenschappen en kenmerken vonden tot op zekere hoogte aansluiting bij de criteria van het interne charisma, die McDonnell en Eatwell aandroegen. Hieruit volgden een aantal bestanddelen die het interne charisma vormden van de leiders, namelijk: ze staken beide boven de partijleden uit, Wilders had bindende eigenschappen en ze werden bewonderd omwille van persoonlijke verdiensten en offers. Wel dient opgemerkt te worden dat bepaalde dissidenten van mening waren dat Wilders een slechte leider was. Desalniettemin beschikt de leider nog steeds over loyale werknemers en is de partij nog in leven. Deze bestanddelen kunnen beschouwd worden als uitvloeisels van toegedichte positieve leiderschapseigenschappen.

Daarnaast zijn er een aantal toegedichte negatieve leiderschapseigenschappen te onderscheiden. De band tussen leider en volgeling werd in stand gehouden middels angst. Wilders zorgde er bijvoorbeeld voor dat medewerkers afhankelijk van hem waren. Baankansen lijken bovendien kleiner te worden met een PVV-verleden. Hierdoor werd volgzzaamheid van medewerkers gewaarborgd. Binnen de SP werd eenheid geforceerd door Marijnissen en werd kritiek vaak afgeslagen op een harde manier. Angst en ontzag kunnen zodoende als instrumenten beschouwd worden waardoor de partijen intern bij elkaar gehouden werden. Deze twee factoren liggen dicht bij elkaar. De veeleisendheid van Marijnissen kan bijvoorbeeld enerzijds beschouwd worden als autoritair, anderzijds kan het beschouwd worden als doelgerichtheid en daadkracht. Het is met andere woorden gedeeltelijk interpretatieafhankelijk, maar beide factoren getuigen in elk geval van succesvol intern leiderschap.

⁹⁹ De Lange, 'Fortuyn versus Wilders', 1245.

Ondanks de ideologische verschillen tussen de PVV en de SP lijken er overeenkomsten te bestaan op het gebied van partijleiderschap. Zoals Van der Steen stelde werd charisma voorheen geassocieerd met extreemrechtse bewegingen, waardoor het onderzoek naar charismatisch leiderschap binnen linkse partijen schaars is gebleven.¹⁰⁰ Toch kan het interne charisma kennelijk toegepast worden op zowel rechtse- als linkse leiders, waardoor het interne leiderschap aan het licht kan komen. Vervolgonderzoek zou moeten uitwijzen in hoeverre het interne charisma en angst verbindende factoren zijn binnen andere populistische partijen. Een onderzoek waarbij toegang is tot directere bronnen of specifieke interviews met partijleden zouden zeer waardevol zijn in het onderzoek naar het interne charisma en populistisch leiderschap.

De tijd zal leren of het interne leiderschap van Wilders effectief zal blijven om de partij bij elkaar te houden. Wilders zou meermaals geroepen hebben ‘LPF-toestanden’ te willen voorkomen, maar de vele dissidenten wijzen erop dat interne strubbelingen nog altijd voorkomen. Bovendien kunnen er vraagtekens gezet worden bij de levensvatbaarheid van de partij als Wilders onverhoopt zou wegvallen. Hoewel Marijnissen officieel weg is bij de SP is niet duidelijk of zijn invloed daarbij daadwerkelijk weggevallen is. Mogelijk oefent die nog invloed uit via zijn dochter, Lilian Marijnissen, die fractievoorzitter is. Marijnissens lange arm zou aldus wellicht nog steeds de interne organisatie van de SP kunnen bereiken.

¹⁰⁰ Van der Steen, ‘Charisma van Sneevliet’, 597.

BIBLIOGRAFIE

Krantenartikelen

“Brinkman: Wilders wil macht behouden”, *NRC Handelsblad* (3 november 2010).

‘Alle grote en minuscule dingen liggen bij Geert’, *NRC Handelsblad* (23 oktober 2013).

‘De wijsheid ligt op straat’, *De Telegraaf* (31 maart 2018).

Abels, R., ‘Joram van Klaveren: ‘De PVV is veel te links’’, *Trouw* (7 april 2015).

Abels, R., ‘Tweede man: PVV blijft partij zonder leden; Martin Bosma wil geen democratisering’, *Trouw* (27 september 2010).

Beekman, B., ‘Ridder Dion, dat ben ik’, *de Volkskrant* (9 september 2006).

Beem, M. van, D. Jongejan, “Wilders ként Henk en Ingrid niet eens”, *AD/Rotterdams Dagblad* (4 juli 2012).

Bergsma, R., ‘Brinkman uit de PVV-fractie en alleen verder’, *ANP* (20 maart 2012).

Derksen, S., T. Niemantsverdriet, ‘Ik ben gek op Geert, ik heb diep respect voor die gozer’, *Vrij Nederland* (6 november 2010).

Derkzen, ‘Ik ben gek op Geert’; ‘Brinkman’, *Nederlands Dagblad* (13 mei 2010).

Dohmen, J., ‘Nooit veroordeeld 'Ik ben binnen de partij de enige echte hartsvriend van Geert'; Portret van de nummer 6 van de Partij voor de Vrijheid’, *NRC Handelsblad* (9 december 2006).

Duin, R.J., ‘Gastarbeider, radiomaker, Kamerlid en dissident’, *Het Parool* (15 juni 2016).

Galbo, C. Lo, “Ik ga er vol in”, *Vrij Nederland* (7 november 2015).

Heijmans, T., ‘Charmante bullebak werd lastig; Profiel Hero Brinkman vertrekt uit de PVV-fractie in de Tweede Kamer’, *de Volkskrant* (21 maart 2012).

Heijmans, T., ‘En dan, na 17 maanden theater, de tranen’, *de Volkskrant* (24 juni 2011).

Hekking, H.D., en M. Visser, 'Ik kan me niet altijd vinden in de scherpe toon, maar soms is het nodig om in het debat tot de kern te komen', *Het Financieele Dagblad* (30 oktober 2010).

Hoedeman, J., “Ziekmakend, nooit goed genoeg”, *AD* (1 september 2017).

Hoedeman, J., R. Meijer, 'Die club wordt gerund als een geheime dienst'; Interview De PVV - afvalligen over de zachte sector, de slagroomruggengraten en de leider van de partij', *de Volkskrant* (7 juli 2012).

Hoedeman, J., R. Meijer, 'Geen inhoud meer, louter slogans. De PVV loopt zo vast', *de Volkskrant* (15 april 2014).

Joosten, C., 'Rechtser dan de VVD, netter dan de PVV', *Elsevier Weekblad* (28 maart 2015).

Kamps, P., 'Knuffelbeer aan het Binnenhof', *Dagblad de Limburger* (17 februari 2018).

Keken, K. van, 'Ik vertrouw dieren meer dan mensen; Profiel Dion Graus', *De Groene Amsterdammer* (19 juli 2018).

Kleinnijenhuis, J., 'Desnoods tot op de barricaden', *Trouw* (3 januari 2007).

Kleinnijenhuis, J., 'Desnoods tot op de barricaden', *Trouw* (3 januari 2007).

Koning, de P., 'Zelf had ik eerst ook niet het lef ertegenin te gaan', *NRC.NEXT* (2 september 2017).

Lambalgen, J. van, H. van Soest, 'ACHTERGROND ALI LAZRAK - Op weg naar volwassenheid krijgt SP problemen als andere partijen', *De Gelderlander* (19 januari 2004).

Lutterkorst, K., 'Hoog tijd dat SP in debat gaat met al haar leden', *de Volkskrant* (18 september 2015).

Meeus, T., H. Modderkolk, 'Er zijn vijf Kamerleden in de PVV-fractie die sporen zoals wij', *NRC Handelsblad* (4 juli 2012).

Meeus, T., 'Hoe een ontmoeting vroeg in de week inzicht gaf in de wereld van Wilders - en de wankelende basis van het kabinet. Kom maar langs, zei hij voor zijn vertrek. „Ik heb toch niets te doen.“ Haagse invloeden', *NRC Handelsblad* (24 maart 2012).

Niemantsverdriet, T., 'SP-gedeputeerde: Jan Marijnissen moet weg als partijvoorzitter', *NRC Handelsblad* (5 maart 2015).

Niemantsverdriet, T., M. van Weezel, 'Een met Wilders; Profiel Fleur Agema', *Vrij Nederland* (8 maart 2008).

Os, P. van, B. Rijlaarsdam, 'Hero Brinkman: bloedfanatiek en altijd in de aanval; 'Aanpassing aan parlementaire mores is geen optie voor schreeuwende 'frontsoldaat' van de Partij voor de Vrijheid', *NRC Handelsblad* (19 januari 2009).

Polman, J., 'De PVV is teveel om één man gebouwd', *Spits* (11 mei 2010).

Ruepert, M., 'Gedoogbeleid, dat is een vies woord', *AD* (22 augustus 2006).

Soest, H. van, Y. Wiggers, 'Ambitieuus en een tikje achterdochtig', *AD* (11 april 2009).

Staal, H., 'Daar gaat Geert over'; Strak geleide PVV van Geert Wilders ontpopt zich tot klassieke oppositiepartij', *NRC Handelsblad* (7 maart 2009).

Veen, E. van, 'Niet alles is politiek'', *de Volkskrant* (23 december 2017).

Vrijsen, E., 'PVV duikt weg in onzin'; Politiek / Hoe Tweede Kamerlid Roland van Vliet wegsloopt uit de PVV na de 'Marokkanen'-uitspraak van Geert Wilders. 'Bespreken fractieleden iets zonder dat Geert het weet, dan is het meteen een samenzwering tegen hem.', *Elsevier Weekblad* (5 april 2014).

Weel, I., 'De toon van de PVV', *Trouw* (17 januari 2008)

Weel, I., 'Kamerleden horen zichzelf te graag praten', *Trouw* (16 mei 2011).

Zuidervaart, B., 'We wilden een frontale aanval, niet vertrekken via de achterdeur', *Trouw* (2 januari 2013).

Websites

Parlement.com, 'B. (Barry) Madlener',

https://www.parlement.com/id/vhfz2w3q4zho/b_barry_madlener (geraadpleegd op 25 februari 2019).

Parlement.com, 'D.J.G. (Dion) Graus',

https://www.parlement.com/id/vhfw2rplzzmt/d_j_g_dion_graus (geraadpleegd 24 februari 2019).

Parlement.com, 'Drs. L. (Louis) Bontes', https://www.parlement.com/id/vi5kc6hz68xb/l_louis_bontes (geraadpleegd 27 februari 2019).

Parlement.com, 'H. (Hero) Brinkman', https://www.parlement.com/id/vhfp2rg4ourq/h_hero_brinkman (geraadpleegd 24 februari 2019).

Parlement.com, 'M. (Fleur) Agema', https://www.parlement.com/id/vhdk1esivvy4/m_fleur_agema (geraadpleegd 24 februari 2019).

Parlement.com, 'M.M (Marcial) Hernandez', https://www.parlement.com/id/vier1aaq8ozo/m_m_marcial_hernandez (geraadpleegd 24 februari 2019).

Parlement.com, 'R. (Richard) de Mos', https://www.parlement.com/id/vi7zf9hrhizo/r_richard_de_mos (geraadpleegd 24 februari 2019).

Documentaires

AVRO, 'Wilders' wereld', documentaire (2014)

KRO, 'De lange mars van Jan Marijnissen', documentaire (2007).

Literatuur

Aalberts, C., D. Keijser, *De puinhopen van rechts. De partijen van Pim, Geert, Rita en Hero* (Delft 2015).

Albertazzi, D., D. McDonnell, *Twenty-First Century Populism: The Spectre of Western European Democracy* (New York 2007).

Bosma, M., *De schijn-élite van de valse munters* (Amsterdam 2011).

De Lange, S., en D. Arts, 'Fortuyn versus Wilders: An Agency-Based Approach to Radical Right Party Building', *West European Politics* 34:6 (2011) 1229 – 1249.

Eatwell, R., 'The Rebirth of Right-Wing Charisma? The Cases of Jean-Marie Le Pen and Vladimir Zhirinovsky', *Totalitarian Movements and Political Religions* 3:3 (2002), 1 – 23.

Eatwell, R., 'Charisma and the Revival of the European Extreme Right' in J. Rydgren ed., *Movements of Exclusion: Radical Right-Wing Populism in the Western World* (2005), 101 -120.

Eatwell, R., 'Explaining Fascism and Ethnic Cleansing: The Three Dimensions of Charisma and the Four Dark Sides of Nationalism', *Political Studies Review* 4 (2006), 263 – 274.

Eatwell, R., 'The Concept and Theory of Charismatic Leadership', *Totalitarian Movements and Political Religions* 7:2 (2006), 141 – 156.

Fennema, M., *Geert Wilders. Tvenaarsleerling* (Amsterdam 2010).

Gesthuizen, S., *Schoonheid, macht, liefde: in het leven en de politiek* (2017).

- Geurtsen, K., en G., Boudewijn, *Undercover bij de PVV. Achter de schermen bij de politieke partij van Geert Wilders* (Amsterdam 2010).
- Hernandez, M., *Geert Wilders ontmaskerd: van Messias tot politieke klaploper* (Soesterberg 2012).
- Kagie, R., *De Socialisten. Achter de Schermen van de SP* (Amsterdam 2004).
- Lucardie, P., G. Voerman, *Populisten in de Polder* (Amersfoort, 2012).
- March, L., 'From Vanguard of the Proletariat to Vox Populi: Left-Populism as a 'Shadow' of Contemporary Socialism', *SAIS Review of International Affairs* 27:1 (2007), 63 – 77.
- McDonnel, D., 'Populist Leaders and Coterie Charisma', *Political Studies* 64:3 (2016) 719 – 733.
- Mudde, C., 'The Populist Zeitgeist', *Government and Opposition* 39:4 (2004), 542 – 563.
- Mudde, C., *Populist Radical Right Parties in Europe* (Cambridge, 2007).
- Slager, C.H., *Het geheim van Oss: een geschiedenis van de SP* (2001).
- Steen, B. van der, '“Hij staat naast ons als onbaatzuchtig medestrijder” Het charisma van Henk Sneevliet en de revolutionair-socialistische partijcultuur', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 129:4 (2016), 593 – 613.
- Taggart, P., *Populism* (Buckingham 2000).
- Van Bommel, J., *Wilders' ring van discipelen: angst en wantrouwen als bouwstenen van een politieke partij* (Zoetermeer 2012).
- Vossen, K., 'Hoe populistisch zijn Geert Wilders en Rita Verdonk? Verschillen en overeenkomsten in optreden en discours van twee politici', *Res Publica* 51: 4 (2009) 437 – 465.
- Vossen, K., 'The different flavours of populism in The Netherlands', *Systemic Challengers in Europe and the U.S.* (2013).
- Vossen, K., *The Power of Populism. Geert Wilders and the Party for Freedom in the Netherlands* (Londen, 2016).